

**АНТОЛОГІЯ
ГУМАННОЇ ПЕДАГОГІКИ
КЛАСИЧНА ПЕДАГОГІЧНА СПАДЩИНА УКРАЇНИ**

**Тарас ШЕВЧЕНКО
УЧИТЕСЯ, БРАТИ МОЇ!**

АНТОЛОГІЯ ГУМАННОЇ ПЕДАГОГІКИ
КЛАСИЧНА ПЕДАГОГІЧНА СПАДЩИНА УКРАЇНИ

Тарас ШЕВЧЕНКО
УЧИТЕСЯ, БРАТИ МОЇ!

Упорядник
Людмила Огнєва

Всеукраїнська культурно-освітня
Асоціація гуманної педагогіки
2020

АНТОЛОГІЯ ГУМАННОЇ ПЕДАГОГІКИ
КЛАСИЧНА ПЕДАГОГІЧНА СПАДЩИНА УКРАЇНИ

Упорядник та перекладач
Огнєва Людмила

Редакційна група:
Бак Вікторія, Брусенцева Олена,
Огнєва Людмила,
Первак Майя, Салієнко Ніна

Коректор
Брусенцева Олена

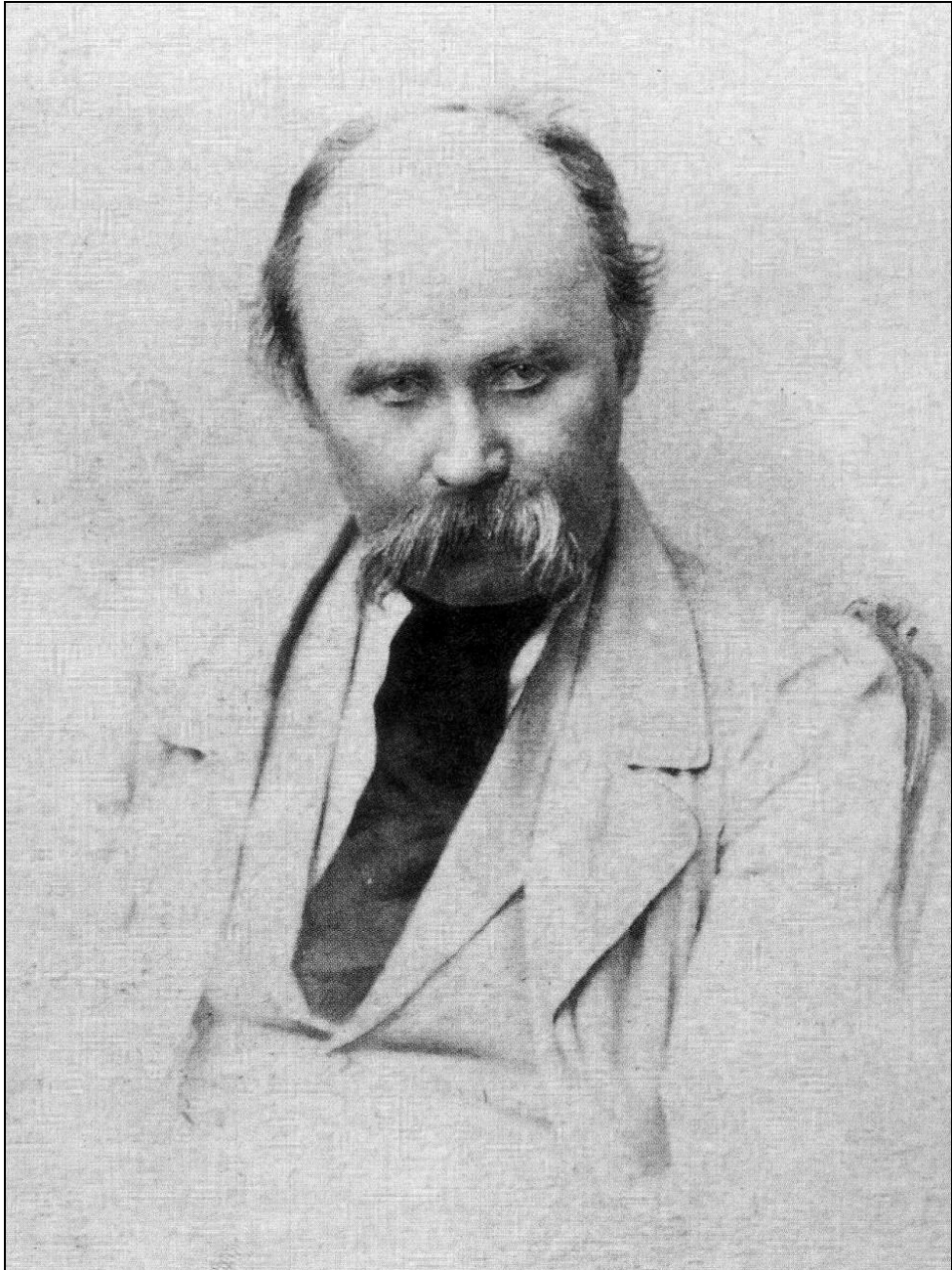
Художнє оформлення та комп'ютерний макет
Огнєва Людмила

Тарас Шевченко. Учитесь, брати мої! / Упорядкув., прим. Л. Огнєва. / Всеукраїнська культурно-освітня Асоціація гуманної педагогіки, 2020. - 90 с.

До збірки «Т. Шевченко. Учитесь, брати мої!» увійшли уривки з поетичних та прозових творів Т.Г. Шевченка. Особлива увага приділена творам, де автор розповідає про долі людей, при вихованні котрих дотримувались, або не дотримувались заповідей Божих та українських традицій.

Збірка «Т. Шевченко. Учитесь, брати мої!» стане у пригоді педагогам, батькам та молоді.

© ОГНЄВА Людмила, упорядник
© Всеукраїнська культурно-освітня
Асоціація гуманної педагогіки

ТАРАС ШЕВЧЕНКО
(1814 – 1861)

*Учитесь, брати мої!
Думайте, читайте,
І чужому навчайтесь, –
Свого не цурайтесь...*

Т. Шевченко

Іван Огієнко.

Шевченкова моральна і релігійна наука

...Шевченко — учитель. Це високої ваги питання, яке я порушую тут уперше, бо досі на це не звертали належної уваги. Форма Шевченкових віршів звичайно розповідна, і для цього він часто ламає ритм, не додержуючи його, і часто переходить на прозу. Оповідна віршова форма в Шевченка — неповторна, бо так ніхто інший не писав.

І власне ця розповідна форма близька до розуміння широким читачам, і тому широкі ці кола народні так легко розуміють Шевченка.

Крім цього, ця розповідна форма дала Шевченкові змогу стати учителем, — і він став ним. Велика більшість Шевченкових творів, а особливо його поеми — навчальні, учительні. Класична форма цього:

Кохайтесь, чорнобріві,

Та не з москалями.

(«Катерина»)

Сьогодні так ніхто не написав би, а коли б написав, його висміяли б: чи ти проповідник? Чи ти Піп, а не поет? Сьогодні дбають тільки про саму форму: написати його такою Небесною поетичною формою, що на землі її ніхто не розуміє...

Так, Шевченко був проповідником, і вмів ним бути. Він постійно навчав так, ніби говорив у Церкві. Пригадайте «Мое Посланіє». І відразу стверджую: більшість Шевченкової науки можна повторювати в Церкві на проповідях, так ніби цитати з якого церковного твору,

І треба тільки жаліти, що українське Духовенство так рідко цитує «Кобзаря», — для проповідей з нього можна брати обома руками!

До цього ще додаю, що Шевченко, як проповідник і оборонець Правди Божої, був усе своє життя послідовний і незмінний. І за свою оборону Правди Божої і життя своє віддав!...

Усі твори Шевченка — виразно навчальні, бо він науку твору ставив на перший план.

Про зміст, а не про форму, завжди найперше пильнував Шевченко. Часто в «Кобзарі» бачимо вірші аж надто недороблені, незакінчені, неопрацьовані, що сильно дратувало, скажемо, пуриста форми Панька Куліша, але зміст Шевченкових творів завжди ясний і великий. І через Шевченкову релігійну та національну науку звуть автора «Кобзаря» пророком. Справді, у своїх творах Шевченко виразно виступає, як учитель моралі та національної свідомості, як учитель життя.

Шевченкова наука завжди виразно й високо релігійна, хоч у нас це тепер, особливо під Советами, всіма способами закривають. Наука «Кобзаря» у більшості своїй — церковна, така церковна, як її ісповідує весь християнський народ.

Шевченко про все наше життя, про всі події найперше навчає: «Така Божа Воля» («Гайдамаки»), і навчає так дуже часто.

Не мені,

Великий Господи, простому

Судить великий діла

Твоїї Волі!... Люта Зла

Не дієш без вини нікому!

(«Єретик»)

Так написати міг тільки той, хто Божу Волю істотно носить у серці своєму!

В Твоїх Руках все на світі,

Твоя Свята Воля!...

(«Невольник»)

«Все од Бога» — часто пише Шевченко, пише і в радості, і в горі:

І талан, і безталання —

Все, каже, од Бога! («Москалева криниця»)

Утре сльози: Все од Бога!

Й веселенький стане!
(«Москалева криниця»)

Довгий вік! старий промовив:

Все од Бога!
(«Москалева криниця»)

І талан, і безталання —

Все, каже, од Бога,
Вседержителя Святого,
А більш ні од кого!
(«Москалева криниця»)

Все од Бога! скаже собі,

Треба вік дожити!
(«Москалева криниця»)

Людина багато задумує, багато сподівається, хоч «не так серце хоче, як Бог нам дає!»
Але загальний Шевченків висновок:

Не нам Твої діла
Судить, о Боже наш Великий!
(«Варнак»)

Оце Шевченкова найчастіша ідеологія й наука, — спокійна, церковна і богобійна. Це ідеологія — наука його основна і всежиттєва, і всякі відхили від неї — тимчасові одноразові відхили, викликані розпачем.

Ось Шевченко ще раз дав цю свою ідеологію ясніше і повніше:

Не нам на Прю з Тобою стати,
Не нам діла Твої судить, —
Нам тільки плакати, плакати, плакати
І хліб насущний замість
Кривавим потом і сльозами...
(«Кавказ»)

Чому власне так, допитується Шевченко, і дає свою — Шевченкову відповідь: Бо

Кати знущаються над нами,
А правда наша п'яна спить.
(«Кавказ»)

І власне ці „кати" викривлюють всесвітню й Божу Правду.

Людина — Образ і Подоба Божа, але злі керівники світу та злі провідники народу зіпсували цей Образ, і ми рідко коли буваємо правдивими людьми:

Ми восени таки похожі
Хоч капельку на Образ Божий.
(«Ми восени таки похожі...»)

Бог і люди — мали б бути близькими й поєднаними:

Кого Бог кара на світі,
То й люди карають.
(«Катерина»)

Тому й прощення треба просити і в Бога, і в людей:

Нехай тебе Бог прощає
Та добрії люди!
(«Катерина»)

Інакше «тебе самого і Бог, і люди прокленуть».

Шевченко кохав село, і життя в ньому вважав моральнішим, бо так і було в Україні:

Ходімо в селища, там люди,
А там, де люди — добре буде,
Там будем жить, людей любить,
Святого Господа хвалить!

(«Царі»)

Який високий погляд на людей!

Ось із цієї святої ідеології і вийшло знаменне й глибоке Шевченкове життєве остереження:

Дурить себе, чужих людей,
Та не дурить Бога!

(«Холодний яр»)

Людина — Образ і Подоба Божа, душа в людини — її безсмертна основа. Про душу Шевченко часто навчає, і все в розумінні церковному. Спасіння своєї душі — завдання людини в її житті.

Ось Шевченкова наука про душу:

Як Небо блакитне, нема йому краю,
Так душі почину і краю немає!
Жив Бог — жива душа моя!

(«Єретик»)

Не вмирає душа наша
Не вмирає воля...
Не скує душі живої (кат)
І слова живого!

(«Кавказ»)

Добре жить Тому, чия душа і дума
Добро навчилася любити!

(«Буває, іноді старий...»)

Це ж церковна наука про душу!

Тяжко жити людям від утисків усяких панів та гнобителів, і часом насувається думка покінчити з собою. Але Церква навчає, що при цьому занапащається душа, і Шевченко приймає цю церковну науку:

Пішла б же я утопилась, —
Жаль душу згубити!

(«Тополя»).

«Занапастить хіба душу?» («Гайдамаки») питає себе обезнадієний.

«Страшно сказати: я думала занапастить душу» признається одна.

Шевченко описує народні страждання, муки, тяжке життя, дошкульні лиха, — і часто навчає одного: моліться!

... Подам кілька Шевченкових думок. Але перше підкреслю, що коли б такі ради подав який письменник сьогодні, всі критики однодушно висміяли б такого й крикнули «піп»! А Шевченко в своїх науках часто виступає «попом», — і це істота «Кобзаря»!...

Ось чисто церковні науки «Кобзаря»:

Не журися, сподівайся,
Та Богу молися!

(«Гайдамаки»)

І така церковна думка — основна в «Кобзарі»

Тоді, не журіться,
Гарно помоліться! («Гайдамаки»)
Молись тільки Богу,

Іди в хату, лягай спати

(«Мар'яна-черниця»)

Ось високоідеологічний, що до Молитви, Шевченків вірш 1850 р. («Буває, в неволі»). Шевченко згадував минуле,

Та оце наткнувся

На таке погане, що так і заснув,

Богу не молившись!... От мені приснилось...

Свинєю заснувши, звичайне, такий

І сон приверзеться...

(«Буває, в неволі іноді згадаю»).

Це високоважливе Шевченкове признание про конечність Молитви перед сном, бо так Шевченко все життя своє й робив.

Шевченко дошкульно й в'їдливо висміював безбожників-атеїстів, висміював їх, сучасних йому і будучих:

Залізете на Небо:

І ми — не ми, і я — не я!

І все те бачив, все те знаю:

Нема ні пекла, ані Раю,

Немає й Бога — тільки я,

Та куций німець узлуватий,

А більш нікого!...

(«І мертвим, і живим, і ненародженим...»)

Це слово Шевченка 1845 р. «І мертвим, і живим, ! ненародженим землякам моїм».

Але... усі зовсім забули це віковичне Послання, бо ми Шевченка шануємо тільки, устами, але науки його — не приймаємо...

Отакі зарозумілі атеїсти не хотіли в Вільні шапки скидати перед Остробрамською Чудотворною Іконою Божої Матері, — і Шевченко дошкульно висміяв їх:

А бакалярів розігнали

За те, що шапки не ламали

У Острій Брамі. Дурня знать

По походу.

(«У Вільні, городі преславнім»)

І як часто це «Дурня знать по походу!» нагадували в Києві, хто не вклонявся Святині! І як це згадується і тепер на кожному кроці, бачачи поводження комуністів до великих Святинь!...

Дурня знать по походу!...

І всім таким Шевченко нагадав: «Неситий не понесе (не забере) Слави Бога, Великого Бога!» («Кавказ»).

Читачу, — у всій цій Шевченковій науці, яку я вище подав, Шевченко навчав так само, як навчали й Святі Отці в давнину!

Ось у Псалмі 13. І (52. 2) читаємо: «Говорить безумний у серці своїм: Нема Бога!» (Слово «серце» в Біблії — це розум). Або: Хто говорить «Нема Бога!» той безумний ...

Моральна Шевченкова наука така саме висока, й така саме церковна. Додам ще кілька Шевченкових освідчень.

Шевченко заявляє, що без Бога ані до порога:

Без Бога нічого, —

Гнівиш Бога, моє серце!

(«Гайдамаки/Титар»)

І всім людям Шевченко нагадує головну новозавітну Заповідь:

Щоб навчилися

Путями добрими ходять,
Святого Господа любить,
І брата милувать!

(«Марина»)

У цій науці Шевченко досяг Євангельської висоти! Пор. Матвія 22. 36-40.

Родині Шевченко часто радить: «Жить би, жить, хвалити Бога, кохатися в дітях!»
(«Сотник»)

Шевченко у всіх своїх творах сильно навчає шанувати батька-матір. А матір ставить найвище, як основу родини. І цю Божу Заповідь він сказав найглибше й найпростіше, — по-церковному:

Хто матір забуває,
Того Бог карає!

(«І мертвим, і живим, і ненарожденним...»)

Або ось мати з дитинкою:

У нашім Раї на землі
Нічого кращого немає,
Як тая мати молодая
З своїм дитяточком малим!

(«У нашім Раї на землі»)

Ось дівчина сповідається, що часом забувала, і більше молилася за милого, як за батька, а тому вважає себе винною:

Не за себе, не за батька
Молилась в неволі, —
Ні, бабусю, а за його,
За милого Долю...
Карай Боже! Твою Правду
Я витерпіть мушу!

(«Гайдамаки / Лебедин»)

А ось картина, не повторна більше в світовій літературі. Картина, що віки проживе, поки будуть християни на світі. Наймичка пішла на прощу в Київ, рознедужалась в дорозі, ходила боса, вернулася додому, де її чекала невістка — чужа дочка Катерина:

Ввійшла в хату...
Катерина їй ноги умила!..

(«Наймичка»)

Це картина Євангельська, — пригадаймо, як Христос Учням своїм ноги вмив... Так тут зроблено для доброї матері-наймички.. І ця картина великою наукою позостанеться для світу на віки вічні! ...

Чи міг цю картину створити невірний? — Ніколи! ...

І вже за саму цю високу моральну картину прощаються авторів гріхи його...

Шевченко боровся за Правду Божу, і вона завжди була основним двигуном його дій. І він навчає:

Бог создал вас не на те,
Щоб ви неправді поклонялись!

(«І мертвим, і живим, і ненарожденним...»)

А цю неправду чинили різні паня, насильна влада та багатії, тому Шевченко так сильно виступав проти них, бо всі вони ламали Божу Правду. Бо справді ж, життя селян було тоді неймовірно тяжке та безправне, і Шевченко виступав проти творців пекла на землі...

І Шевченко мав правдиві підстави, коли навчав:

Не дай, Боже, в багатого

І пий попросити!

(«Сова»)

Хто сироті завидує,

Карай того, Боже!

(«Думи мої, думи мої...»)

І Шевченко завжди гаряче навчав любити Господа Бога, постійно молитись йому, любити й людей. А до цього — любити й свою нещасливу Україну:

Україну любіте

І за неї, безталанну,

Господа моліте!

(«В казематі»)

І сидючи в казематі в Петербурзі 1858-гр року 30-го травня Шевченко заповів усім нам:

Свою Україну любіть,

Любіть її й во врем'я люте,

В останню тяжкую минуту

За неї Господа моліть!

(«Чи ми ще зійдемося знову?...»)

Цього самого вірша Шевченко виправив ще й через 11 літ, року 1858то березня 11-го. Бо Шевченкова наука чинилася все його творче життя (1837—1861), усі 24 роки була однаковою! Шевченко завжди був учителем Правди Божої.

Багато з Шевченкової релігійної науки взяте було з народних приповісток, і багато й стало приповідками, напр.: Буде каяття на світі, вороття не буде! («Козачковському»)

Шевченко глибоко вірив і правдиво навчав і про будуче життя, про «той світ», і його наука зливалася з наукою церковною. І в цьому сила Шевченкової науки і віковічність її! І в цьому сила Шевченка учителя б проповідника!

Але одне треба сильно підкреслити: шанування Шевченка одними порожніми устами нічого нам не дасть! Як «віра без діл мертва» так і саме голе шанування Шевченка без виконання його науки в житті — нічого не дасть. Отже, — Шевченко все життя своє був чистим учителем, проповідником, апостолом, пророком Правди Божої. За неї він боровся, за неї й життя своє поклав!...

КОЛИ РУКИ І ГОЛОВА ЗАКУТІ...

Держава, що виросла на основах Христового заповіту

(«Щоденник». 19 червня 1857)

Август-поганин, заславши Назона до диких Гетів¹, не заборонив йому писати й малювати. А християнин М[икола]² заборонив мені й те, і друге. Обидва кати. Але один із них — кат-християнин! І християнин дев'ятнадцятого віку, що на його очах виросла **найбільша держава в світі, виросла на основах Христового заповіту**. Флорентинська республіка — півдика, навіжена середньовічна християнка, а проте, вона повелась з своїм непокірливим громадянином Дантом Аліг'єрі³, як матеріальна християнка. Боже мене борони від якого будь порівняння себе з цими великомучениками і світичами людства. Я тільки порівнюю

¹ Август-поганин, заславши Назона до диких Гетів... — Римський імператор Август Гай Октавіан (63 р. до н. е. — 14 р. н. е.) заслав римського поета Публія Овідія Назона (43 р. до н. е. — бл. 18 р. н. е.) до м. Томи (тепер м. Констанца в Румунії). Гети — племена, що жили в нижній течії Дунаю.

² ...християнин М[икола]... — імператор Микола I.

³ Данте Аліг'єрі (1265 — 1321) — італійський поет-гуманіст, автор «Божественної комедії». У 1302 р., коли до влади прийшли політичні противники Данте, він був вигнаний з Флоренції.

матеріального грубого поганина та напівосіяну середньовічну християнку з християнином дев'ятнадцятого століття.

Лише християнська філософія...

(Лист до В. Рєпніної, 1 січня 1850)

Я тепер як той, що падає у безодню, готовий за все вхопитися — **жахлива безнадійність!** Така жахлива, що одна тільки християнська філософія може боротися з нею. Я вас попрошу, якщо можна дістати в Одесі — тому що я тут не знайшов — прислати мені Хому Кемпейського «О подражании Христу»⁴. Єдина відрада моя нині — це Євангеліє. Я читаю її без вивчення, щодня і щогодини. Раніше колись думав я аналізувати серце матері по життю святої Марії⁵, непорочної Матері Христової, але тепер і це мені буде в злочин. Як сумно я стою між людьми! Нікчемні матеріальні потреби порівняно з потребами душі — а я тепер кинутий в жертву тій і другій!

Я – ГОСПОДЬ, БОГ ТВІЙ, ЩО ВИВІВ ТЕБЕ З РАБСТВА⁶

Вам Бог помагає!

(«Кавказ»)

І вам слава, сині гори,

Кригою окуті.

І вам, лицарі великі,

Богом не забуті.

Борітеся — поборете,

Вам Бог помагає!

Господи, заступи тебе й охорони

(«Музика»)

Коли полк переходив через місто П[ереяслав], то отець Григорій на чолі духовенства зустрів козацтво коло міської брами, благословив хрестом і окропив святою водою. А як підійшов до чада душі своєї, то звів догори повні сліз очі й промовив: **"Господи, заступи тебе й охорони тебе!"**

Господь заспокоїть страждущу душу

(«Музика»)

... коли ж виявилось, не знаю через що, що я невдатний на пажа, дак мене почали вчити співати; я мав успіх. А потім стали вчити і грати, попереду на скрипці, а потім на віолончелі. От вам моя проста історія, — додав він та й замовк.

— Сумна, по правді кажучи, історія.

— Що ж діяти? Минуле моє справді сумне, але теперішнє таке безнадійне, таке безрадісне, що коли б не ці щирі люди, то я б не знав, що зі собою й робити.

— Не зневіряйтесь, мій друже, кохайтесь у своєму прекрасному мистецтві, і **Господь заспокоїть вашу страждущу душу й пошле вашому терпінню щасливий кінець.**

⁴ ... прислати мені Хому Кемпейського «О подражании Христу»...— Книга католицького богослова Фоми Кемпійського (1380 — 1417) «О подражании Христу» видавалася в перекладі російською мовою в 1833 і 1844 рр. У ній йшлося про практичне застосування правил християнської релігії.

⁵ Раніше колись думав я аналізувати серце матері по життю святої Марії... — Цей задум Шевченко реалізував значно пізніше в поемі «Марія» (1859).

⁶ Перша Божя Заповідь — Вих. 20:2

Навчай його молитися Богу («Наймичка»)

Марта поставила миску до мисника, сіла на лаві і теж зажурилася. Помовчавши хвилини дві, вона зітхнула й спитала в Якіма:

— А як ти думаєш, Якиме: чи віддавати нам Марочка до школи, чи ні?

— Розумна ти голово! Чи подумала ти, про що говориш? Теля ще Бо-зна де, а ти вже й довбню лаштуєш! — сказав Яким сердито.

— Ну, от уже й розсердився... Та я так собі сказала...

— Та ви, цокотухи, все так говорите, а про те й у думці нема, що ще завтра Бог пошле. Школа... із школою, якщо хочеш знати, — клопіт чималий. Он у Таранухи вчили, вчили сина, а що вийшло? П'яниця й користолубець!

— Та ти вже як розсердишся, то й ради з тобою нема, — сказала Марта, встаючи з лави, — ні про що й спитатись у тебе не можна! Ну, коли не хочеш до школи давати, то сам учи.

— Авжеж що вчитиму його письма, скільки сам, грішний, знаю, а от ти б його спершу навчила...

— А чого ж я його навчу? Нехай собі здоров росте та щасливий буде! Моє діло жіноче, чого я його навчу?

— Чого? Того, чого ти й сама не знаєш, — усього доброго! Ти тепер йому за матір, то й **навчай його молитися Богу**, як воно, Бог дасть, уже говоритиме, а я його, подивившись, як воно молитиметься, і письма святого навчу, і псалтир йому свій святий, вмираючи, передам.

Наділив же Господь добрих людей такою дитиною! («Наймичка»)

У Великий піст, коли Яким і Марта говіли, Марко читав уже посеред церкви велике повечеріє⁷, а старі так тішилися, що й не опишеш. Виходячи з церкви, Яким погладив Марка по голові й дав йому мідну гривню на бублики, сказавши:

— Учись, учись, Марку! **Науку за плечима не носять.**

А вдома Марта Лукії чудеса про Марка розповідала. Вона говорила, що дяк, як прирівняти його до Марка, просто дурень; що Марко незабаром і самого пан-отця Нила за пояс заткне! Хіба що тільки на гуслях не гратиме, але цього йому й не треба!

— Та як же ж це він? Як же ото він там читає? — звичайно допитувалася Лукія.

— Так читає, що хоч би й самому дякові, то не сором. Та я думаю, дяк і загадує йому читати все таке, чого сам не втне; я думаю, що так!

Лукія нетерпляче дожидала шостого тижня посту, коли вона збиралася говіти. Нарешті діждалася й таки почула, як Марко читав, і вже не тільки "Нескверную, неблазную" а й «Полуношну»⁸ й навіть часи. Яка ж велика була її радість сердечна, коли, виходячи з церкви, чула вона такі слова: "Який гарний школяр! Як він прегарно читає, — немов пташка щебече! **Наділив же Господь добрих людей такою дитиною!**". Отакі, або подібні слова чула Лукія кожного разу, виходячи з церкви. Зате Марко й нагороду діставав чималу: цілий тиждень усю школу годував він бубликами.

⁷ ...Марко читав уже посеред церкви велике повечеріє... — Йдеться про велику навечірню. У звичайні дні після вечірні правилася мала навечірня — скорочений варіант великої.

⁸ ...почула, як Марко читав, і вже не одну «Нескверную, неблазную», а и «Полуношну»... — «Нескверная, неблазная» — молитва на честь Богородиці. «Полуношница» — церковна служба, що правиться опівночі й в будь-який час ночі до ранку.

Нехай собі вчиться, умітиме до ладу хоч Богові помолитися
(«Капітанша»)

Спочатку Туман було подумав: "До чого їй грамота? Що вона за панна така"? Але, подивившись на дитя, знайшов, що вона дійсно панна [і], махнувши рукою, сказав: "*Нехай собі вчиться, умітиме до ладу хоч Богові помолитися*".

Пішла до Києва помолитися святим угодникам
(«Наймичка»)

Весною, справивши нові вози, нові мережані ярма, нові притики, лушні й занози, Яким вирішив свого Марка чумакувати — на Дон по рибу.... , а Лукія, взявши торбинку на плечі, **пішла до Києва помолитися святим угодникам, щоб синові допомогли щасливо додому повернутись.....**

Одговівшись та запричастившись Святих Таїн, вона на збережені гроші купила малий образок святого гробокопателя Марка, перстень від Варвари Великомучениці та шапочку Івана Многострадального⁹, поклала це все в торбинку й, попрощавшись із своєю хазяйкою, пішла назад додому.

Подай душі убогій силу
(«Неофіти»¹⁰)

Ти Матер Бога на землі!
 Ти сльози матері до краю,
 До каплі вилила! Ридаю,
 Молю ридаючи, пошли,
 Подай душі убогій силу,
 Щоб огненно заговорила,

Щоб слово пламенем взялось,
 Щоб людям серце розтопило.
 І на Україні понеслось,
 І на Україні свяtilось
 Те слово, Божее кадило,
 Кадило істини. Амінь.

Пошли тобі, Господи, благодать свою святую!
(«Наймичка»)

З жалем, неохоче, розлучалася Лукія з своїм сином, із своєю втіхою єдиною, та не спиняла, не відмовляла, як то робила стара Марта, що крізь сльози дорікала Якимові:

— Ну, скажи, скажи ти мені, де ти бачив, щоб із школи добро вийшло? Вийде якийсь п'яничка, а може ще, крий Боже, й злодій; от тільки дитину зіпсують.

— Цить ти, поки я не розсердився! — говорив Яким, вдягаючи на Марка поверх жупанка нову свитку.

— Та куди ти його кутаєш?

— Куди? В дорогу! Він уже там зостанеться, так не возити ж за ним свитку.

Отак виряджали Марка в далеку дорогу. Лукія мовчки на це все дивилась і, слухаючи Мартиних доводів, ось-ось уже згоджувалося з нею; та коли Яким, помолившись Богу і виходячи з хати, промовив: "**Наука — світ, а невчення — тьма**", то Лукія вже зовсім із ним згодилася, говорячи: "**Принаймні хоч Богу навчиться молитись!**".

⁹ ...купила малий образок святого гробокопателя Марка, перстень від Варвари Великомучениці та шапочку Івана Многострадального. — Образок святого гробокопателя Марка. — Йдеться про ікону Марка-печерника, християнського святого. Жив у XI ст., був ченцем Києво-Печерського монастиря, похований там же. Перстень від Варвари-великомучениці — тобто в Михайлівському Золотоверхому монастирі, де зберігаються мощі Варвари-великомучениці. Вважається, що свята Варвара наділена даром врятовувати від наглої і насильницької смерті. Іван (Іоан) Многостраждальний — християнський святий XII ст., за переданнями, близько тридцяти років прожив у печері, закопаний по плечі в землю.

¹⁰ Неофіт (від грецького neophitos — новонавернений) — новий прибічник певної релігії; у поемі неофіти — перші християни в Стародавньому Римі у I ст. н. е.

Випровадивши їх за ворота, Лукія довго стояла й дивилася їм услід, як вони від'їздили, а коли воза не стало видно, перехрестила повітря в їх бік і, повертаючись до хати, сказала: "Пошли тобі, Господи, благодать свою святую!".

Простіть!.. Я Богу помолюсь...

(«Сон . Гори мої високії...¹¹»)

А он старе Монастирище¹²,
Колись козацьке село,
Чи те воно тойді було?..
Та все пішло ц[арям] на грище:
І Запорожжя, і село...¹³
І монастир святий, скарбниця, —
Все, все неситі рознесли!..
А ви? ви, гори, оддали!..
Бодай ніколи не дивиться
На вас, прокляті!! Ні, ні...

Не ви прокляті... а гетьмани,
Усобники, ляхи погані!!..
Простіть, високії, мені!
Високії! і голубії!
Найкращі в світі! Найсвятії!
Простіть!.. Я Богу помолюсь...
Я так її, я так люблю
Мою Україну убогу,
Що проклену святого Бога,
За неї душу погублю!

НЕХАЙ НЕ БУДЕ В ТЕБЕ ІНШИХ БОГІВ, ОКРІМ МЕНЕ¹⁴

А чи багато з вас є таких, щоб посадовили попліч себе кріпака?

(«Музика»)

А чи багато з вас є, панове, таких, щоб, маючи хоч одну кріпацьку душу, посадовили попліч себе кріпака, хоч би той кріпак був найбільший геній на світі? Певен я, що не знайдеться ні одного, окрім щиро-благородного Антона Карловича!

Тарас Федорович сидів між пустотливими Лізою й Наталею, і вони не давали йому, бідному, спокою за весь час обіду. Чудова, благородна рівність!. От би як треба людям жити поміж собою! Та що маєш діяти? Не можна!

Здихати буде, а у парії води не попросить

(«Капітанша»)

Із запеклим чиновним ми привітно розкланяємося на вулиці, приймаємо у себе у будинку з самою обов'язковою посмішкою, пропонуємо стілець і перше місце за сімейним столом і не боїмося, що ця отруйна тварюка своїм диханням заразить дітей наших. А зустрінься з нами на вулиці проста людина, нечиновна, який своєю безкорисливістю і прямою, можливо, нам же робив послуги, та ми на нього і не поглянемо, а якщо і поглянемо, то так прихильно, що краще б і не поглядали. І це у нас називається пристойність! Мерзенність, нічого більшого! Ми гірші за брамінів¹⁵. Той принаймні здихати буде, а у парії води не попросить, щоб не бути йому нічим обов'язаним. А ми?.

¹¹ *Гори мої високії...* — Так поет гіперболічно іменує високий правий берег Дніпра навпроти Переяслава.

¹² *Монастирище (Монастирьок)* — село коло Трахтемирова із залишками монастиря XI — XII ст. і давньоруського міста Заруба. *Трахтемирів* — містечко на правому березі Дніпра проти Переяслава, тепер село Канівського району Черкаської області; мало монастир зі шпиталем для поранених і хворих козаків, що існував з 70-х років XVI ст. до 60-х років XVII ст., коли був захоплений уніатами.

¹³ *Та все пішло ц[арям] на грище: І Запорожжя і село...* — Запорозька Січ зруйнована за наказом Катерини II 1775 р.; що ж до Трахтемирівського монастиря, то він був спалений гайдамаками 1768 р., під час Коліївщини.

¹⁴ Друга Божа Заповідь — Вих. (20:4-5)

¹⁵ *браман* — В Індії — особа, що належить до вищої касты (первісне — до касты жерців)

**Молітесь Богові одному
(«Неофіти»)**

Непевне видумали свято
Патриції-аристократи
І мудрий кесарів сенат.
Вони, бач, кесаря хвалили
На всі лади, що аж остило
Самим їм дурня вихвалять,
То, заразом щоб доканать,
Вони на раді й присудили,
Щоб просто кесаря назвать
Самим Юпітером, та й годі.
І написали воеводам
По всьому царству: так і так.
Що кесар Бог. Що більш од Бога!
І майстрові дали кувать
Із бронзи кесаря. До того
Так, нотабене, додали,
Що бронзовий той кесар буде
І милувать. Сердешні люде,
Неначе в ірій, потягли

У Рим на прощу. Приплила
Із Сіракуз¹⁶ і та небога
Благати кесаря і Бога.
І чи одна вона? Мій Боже!
Прийшло їх тисячі в сльозах,
Прийшло здалека.
Горе з вами!
Кого благи ви прийшли?
Кому ви сльози принесли?
Кому ви принесли з сльозами
Свою надію? Горе з вами,
Раби незрячії! Кого?
Кого благаєте, благії,
Раби незрячії, сліпіі!
Чи ж кат помилує кого?
Молітесь Богові одному,
Молітесь правді на землі,
А більше на землі нікому
Не поклонітесь

**Немає й Бога, тільки я
(«І мертвим, і живим ...»)**

Якби ви вчилися так, як треба,
То й мудрость би була своя.
А то залізете на небо:
«І ми не ми, і я не я,
І все те бачив, і все знаю,
Нема ні пекла, ані Раю.
Немає й Бога, тільки я!»
<...>
Умийтеся! образ Божий
Багном не скверніте.

**Не дуріте дітей ваших,
Що вони на світі
На те тільки, щоб панувать...**
Бо невчене око
Загляне їм в саму душу
Глибоко! глибоко!
Дознаються небожата,
Чия на вас шкура,
Та й засядуть, і премудрих
Немудрі одурять!

¹⁶ *Сіракузи* — давньогрецьке місто на острові Сицилії, засноване близько 734 р. до н. е., у 211 р. до н. е. завойоване римлянами.

Отійді-то було свято! Аж пекло злякалось
(«Великий льох»¹⁷)

Упилася б ти без мене
 З своїми ксьондзами?
 Чортма хисту! Я спалила
 Польщу з королями;
 А про тебе, щебетухо,
 І досі б стояла.
 А з вольними козаками
 Що я виробляла?
 Кому я їх не наймала,
 Не запродавала?
 Та й живуці ж, проклятуці!
 Думала, з Богданом¹⁸
 От-от уже поховала.
 Ні, встали, погані,
 Із шведською прибудую...
 Та й тойді ж творилось!
 Аж злішаю, як згадаю...

Батурин спалила,
 Сулу в Ромні загатила
 Тільки старшинами
 Козацькими... а такими,
 Просто козаками,
 Фінляндію засіяла;
 Насипала бурта
 На Орелі... на Ладозу
 Так гурти за гуртом
 Виганяла та цареві
 Болота гатила¹⁹.
 І славного Полуботка
 В тюрмі задушила.
Отійді-то було свято!
Аж пекло злякалось.
Матер Божа у Ржавиці
Вночі заридала.

Тільки пес руки лиже
(«Художник»)

У неділю ранком я повернувся з цілонічної своєї прогулянки, й у коридорі перед дверима свого помешкання зустрів мене мій новий знайомий, та вже не в пістрьовому брудному халаті, а в чомусь подібному до сюртука рудуватої барви, з великим згортком паперу в руках. Я привітався з ним і простягнув йому руку. Він кинувся до руки й хотів її поцілувати. Я висмикнув руку, мене засоромила його рабська улесливість. Я мовчки ввійшов до хати, а він зостався в коридорі. Я скинув сюртук, одяг блюзу, закупив цигару, а його все ще немає. Я вийшов у коридор, дивлюся, — приятеля мого наче й не було; я зійшов униз, питаю двірника: чи не бачив такого й такого? — Бачив, каже, малого з паперами в руці, — вибіг на вулицю. Я на вулицю, — й слід замело. Мені стало сумно, наче я втратив щось мені дороге. Нудився я до найближчої неділі й ніяк не міг збагнути, яка була причина наглої втечі мого приятеля.

Діждавшись неділі, я другої години вночі пішов на Троїцький міст²⁰ і, намиливавшись сходом сонця, пішов до Літнього саду, обійшов усі алеї, — немає мого приятеля. Хотів був уже йти додому та згадав Аполлона Бельведерського²¹, себто пародію на Бельведерського бога, що стоїть осторонь коло самої Мойки. Я туди, а приятель мій уже й тутечки.

Побачивши мене, він покинув рисувати й почервонів аж по вуха, наче дитина, що її піймали, як краде солодке. Я взяв його за тремтячу руку, і, як злочинця, повів до павільйону та мимохідь звелів заспаному трахтирному ґарсонові принести чаю.

¹⁷ Містерія (грецьк. — таїнство) — різновид романтичної алегорично-символічної поеми,

¹⁸ ...з Богданом — Богдан Хмельницький.

¹⁹ а такими, Просто козаками, Фінляндію засіяла; Насипала бурта На Орелі... на Ладозу Так гурти за гуртом Виганяла та цареві Болота гатила. — За часів Петра I українські козаки брали участь у війні з Швецією; багато козаків зігнали на будівництво Петербурга і фортець, на зведення укріплень на річці Орелі, на риття Ладозького каналу тощо. У війні з Швецією, а також на важких земляних роботах загинуло багато людей.

²⁰ на Троїцький міст. — Наплавний міст через Неву.

²¹ ...згадав Аполлона Бельведерського, себто пародію на Бельведерського бога... — мармурова копія з втраченого бронзового оригіналу Аполлона Бельведерського, виконаного грецьким скульптором Леохаром.

Як умів, приголубив я свого приятеля і, коли він опритомнів, запитав його, чому він утік із коридору.

— Ви на мене розсердились, і я злякався, — відповів він.

— І в думці в мене не було на тебе сердитись, — сказав я йому. — Але мені приkre було твоє пониження. **Тільки пес руки лиже, а людина цього не повинна робити.**

Цей сильний вираз так мого приятеля вразив, що він знову схопив був мою руку. Я розсміявся, а він почервонів, як рак, і стояв мовчки, схиливши голову.

Як покидали запорожці Великий Луг («Іржавець»)

Як покидали запорожці
Великий Луг і матір Січ,
Взяли з собою Матер Божу,
А більш нічого не взяли,
І в Крим до хана понесли
На нове горе-Запорожжя²².
<...>

Мордувались сіромахи,
Плакали, і з ними
Заплакала Матер Божа
Сльозами святими.
Заплакала милосердна,
Неначе за сином,

І Бог зглянувсь на ті сльози,
Пречистії сльози!
Побив Петра, побив ката
На наглій дорозі.
Вернулися запорожці,
Принесли з собою
В Гетьманщину той чудовий
Образ Пресвятої.
Поставили в Іржавиці
В мурованім храмі.
**Отам вона й досі плаче
Та за козаками.**

НЕ ВЗИВАЙ НАМАРНО ІМ'Я ГОСПОДА БОГА ТВОГО²³

Оддавши Божеє Богові, оддаймо й кесареве кесареві («Наймичка»)

Марта дістала із скрині грамотку — (грамотка в неї була схована, бо вона її з Києва принесла) й подала Якимові, а Яким уже пан-отцеві Нилові.

— Приступи до мене, чадо моє! — сказав він Маркові.

Марко підійшов.

— Говори за мною!

І Марко несміливо повторяв за ним: аз, буки, віди й т. д.

Прочитавши азбуку, пан-отець Нил згорнув грамотку й сказав:

— Корінь ученія горек, плоди же єго сладки суть. На сьогодні покищо досить, а надалі
веще потрудимся²⁴! Тепер же, оддавши Божеє Богові, оддаймо й кесареве кесареві²⁵.

Яким, сам людина письменна, зараз же втямив, до чого пан-отець Нил наводив слова з Св. Письма, моргнув на Марту й на Лукію, а сам побіг до комори, сказавши:

— З ласки вашої, пан-отче, милости просимо до столу сідати.

²² ...На нове горе-Запорожжя. — Так поет називає Олешківську Січ, що перебувала у володіннях кримського хана і зазнавала жорстоких утисків.

²³ Третя Божа Заповідь — Вих. (20:7)

²⁴ ...веще потрудимся. — Тобто більше потрудимось

²⁵ ...оддаймо й кесареве кесареві. — Тут у значенні: «Займімося мирськими справами».

За хвилину заставили стіл стравами й напоями, різними квасами з садовини й наливками, а, крім того всього посеред столу Яким поставив шкляне, хитро зроблене барильце з вистоялкою. Пан-отець Нил, прочитавши "Отче наш" та "Ядят убозії і наситяться"²⁶, поблагословив "яства й питіє" й сів за стіл; за ним, перехрестившись, посідали й інші, крім Марти та Лукії, й мовчки почали віддавати кесареве кесареві.

То ви б елегій не творили та марне Бога б не хвалили
(«Якби ви знали, паничі...»)

Якби ви знали, паничі,
 Де люде плачуть живучи,
То ви б елегій не творили
Та марне Бога б не хвалили,
 На наші сльози сміючись.

ПАМ'ЯТАЙ ДЕНЬ СВЯТИЙ СВЯТКУВАТИ²⁷

Робота тяжкая, ніколи і помолитись не дають
(«Якби ви знали, паничі...»)

... В тім гаю,
 У тій хатині, у раю,
 Я бачив пекло... Там неволя,
Робота тяжкая, ніколи
І помолитись не дають.

Було це саме на Зелені Свята²⁸, в неділю
(«Наймичка»)

Було це саме на Зелені Свята, в неділю. Прямо з церкви привезли на хутір пан-отця Нила, отця диякона й увесь причет церковний²⁹. Одправивши в саду молебень із водосвяттям, вони зайшли в ризах до хати, потім окропили свяченою водою оселю, сіни й комору та знову вернулись до хати. Тоді пан-отець Нил узяв Марка за руку й поставив його навколійки перед образами, а сам, розкривши псалтир та тричі перехрестившись, прочитав псалом: "Боже в допомоць мою вонми!"³⁰. Прочитавши псалом, скинув із себе ризи, сів за стіл...

²⁶ ...прочитавши «Отче наш» и «Ядят убозії і наситяться»... — «Отче наш» — євангельська молитва (Матвія. Гл. 6. В. 9 — 13; Луки. Гл. 11. В. 2 — 4), читається не тільки у встановлені години богослужіння, а й перед їжею. «Ядят убозії й наситяться» — слова з Псалтиря (Пс. 22. В. 27).

²⁷ Четверта Божя Заповідь Вих (20:8-11)

²⁸ *Зелені свята* — Трійця, одне з найважливіших християнських свят. Відзначається на сорок дев'ятий день після Великодня, звичайно припадає на останні дні травня або на початок червня. Від давніх часів у багатьох народів зберігся звичай на Трійцю прибирати хати зеленню, прикрашати берези тощо.

²⁹ ... причет церковний - священнослужителі одного приходу.

³⁰ ...прочитав псалом «Боже, в допомоць мою вонми». — Псалом 69 «Боже, в допомоць мою вонми».

Клечальна Неділя тягнулася до вівторка («Наймичка»)

Клечальна Неділя тягнулася до вівторка³¹. У вівторок, уже поснідавши, гості поїхали додому, а Яким і Марта, провозаючи їх, усе жалкували, що вони не zostалися ще на годиночку, себто днів на два.

Другої неділі рано-вранці вбрали Марка в найкращий його жупанок, засунули йому граматку за пазуху³², посадовили на воза й повезли в село, буцім-то до церкви: піддурили бідного Марка, бо відвезли його до школи.

Різдвяна Ніч («Близнята»)

Ніч Різдвяна — то дитяче свято у всіх християнських народів, та тільки святкують його різними звичаями: у німців — ялинкою, у москалів — теж. А в нас після урочистої вечері посилають дітей з хлібом, рибою та узваром до найближчих родичів; а діти, увійшовши до хати, говорять: "Святий Вечір! Прислали батько й мати до вас, дядьку, і до вас, дядино, святу вечерю". Після того з церемонією садовлять їх за стіл, заставлений різними пісними ласощами, і частують їх, як дорослих; потім міняють їм хліб, рибу й узвар і з церемонією проводжають. Діти йдуть до другого дядька і, якщо рідня велика, то вертаються додому перед утреною, звичайно, з гостинцями та зі зав'язаними в сорочку, немов гудзики, "шагами"³³.

Мені дуже подобається цей прекрасний звичай. У нас рідня була велика. Посадовлять, було, нас у санки та й возять по гостях цілу ніч.

Я пам'ятаю один зворушливий Святий Вечір в моєму житті. Восени поховали ми свою матір, а на Святий Вечір понесли вечерю до діда і, сказавши: "Святий Вечір! прислали нас, діду, батько і ...", всі троє заридали: нам не можна було сказати: "і мати".

Щосуботи з ранку аж до обіду читав він псалтир над могилкою («Наймичка»)

Щосуботи з ранку аж до обіду читав він (Марко) псалтир над могилкою Марти, а Яким, сидючи біля нього, молився й плакав, та, плачучи, часом шепотів:

— *Хто б це за твою душу псалтир читав, якби ми його до школи не дали? Читай, сину! читай, моя дитино! Вона з того світу почує й спасибі тобі скаже. Душа її праведна саме тепер по митарствах ходить... старий знову zalився сльозами.*

³¹ *Клечальна Неділя тягнулася до вівторка.* — Клечати — убирати, прикрашати (зеленню). Клечальна неділя — Трійця, Трійчин день.

³² *...засунули йому граматку за пазуху...* — Граматка — тут: буквар.

³³ *... зі зав'язаними в сорочку, немов гудзики, "шагами".* — Шаг — дрібна розмінна монета вартістю півкопійки; гріш.

ШАНУЙ ТВОГО БАТЬКА І ТВОЮ МАТІР³⁴

За шмат гнилої ковбаси у вас хоч матір попроси («П. С.»)³⁵

Не жаль на злого, коло його
І слава сторожем стоїть.
А жаль на доброго такого,
Що й славу вміє одурить.

І досі нудно, як згадаю
Готический с часами дом;
Село обідране кругом;
І шапочку мужик знімає,
Як флаг побачить. Значить, пан
У себе з причетом гуляють.
Оцей годований кабан!
Оце ледащо. Щирий пан,
Потомок гетьмана дурного³⁶,
І презавзятий патріот;
Та й християнин ще до того.
У Київ їздить всякий год,
У світі ходить меж панами,

І п'є горілку з мужиками,
І вольнодумствує в шинку.
Отут він ввесь, хоч надрюкуй.
Та ще в селі своїм дівчаток
Перебирає. Та спроста
Таки своїх байстрят з десяток
У год подержить до хреста.
Та й тільки ж то. *Кругом паскуда!*
Чому ж його не так зовуть?
Чому на його не плюють?
Чому не топчуть!! Люде, люде!
За шмат гнилої ковбаси
У вас хоч матір попроси,
То оддасте. Не жаль на його,
На п'яного Петра кривого.
А жаль великий на людей,
На тих юродивих дітей!

В глибині душі відчував усе те добро, *що йому зробили чужі добрі люди* («Наймичка»)

І в неділю, обрахувавшись із дяком та з пан-отцем Нилом, привезли Марка на хутір. Яким зрадів, ожив, побачивши перед собою єдину істоту, що ще зв'язувала його з життям...

Яким щодень оживав усе більше. Лукія годила йому й ходила за ним, як за малою дитиною, а Марко (не зважаючи на його "юність" і, як Гоголь каже, "юркость"³⁷), не відходив від нього ні на хвилину. Він уже знав, що він Якимові не рідний син, і в глибині своєї молоді душі відчував усе те добро, що йому зробили чужі добрі люди. Іноді він, задумавшись, питався сам себе: "хто мій батько і хто моя мати?", та, звичайно, не діставав відповіді.

Відправили панахиду за спокій душі батька, матері («Близнята»)

Сокира відправив панахиду за праведну душу свого добродія і, перенісши дорогоцінну спадщину до свого спустілого хутора (мати його теж умерла), почав приводити до ладу свою дідівщину; поладнавши ж нашвидку, що можна було, запросив духовенство і спочатку собором освятив відновлену оселю, а потім собором [таки] **відправили панахиду за спокій душі батька, матері** й усіх ближчих родичів та за найближчого й найщирішого добродія, отця

³⁴ П'ята Божя Заповідь – Мт.(22:37)

³⁵ П. С. — Петро Петрович Скоропадський (1805 — 1848) — чернігівський поміщик, власник села Григорівни Конотопського повіту Чернігівської губернії (тепер Бахмацького району Чернігівської області)..

³⁶ *Потомок гетьмана дурного...* — П. П. Скоропадський — нащадок Івана Ілліча Скоропадського (1646 — 1722), гетьмана Лівобережної України (1708 — 1722).

³⁷ ...і, як Гоголь каже, «юркость»... — У поемі «Мертвые души» М. В. Гоголь, характеризуючи одного з героїв — Ноздрьова, відзначає «неугомонную юркость и бойкость» його характеру

Григорія. По відправі він, за звичаєм предків своїх, нагодував різного стану людей може з тисячу душ, не лічучи міського духовенства й шляхти.

***Все упованіє моє на Тебе, Мати, возлагаю
(«Марія»)***

Все упованіє моє
На Тебе, мій пресвітлий раю,
**На милосердіє Твоє,
Все упованіє моє
На Тебе, Мати, возлагаю³⁸.**
Святая сило всіх святих,
Пренепорочная, Благая!
Молюся, плачу і ридаю:
Воззри, Пречистая, на їх,

Отих окрадених, сліпих
Невольників. Подай їм силу
Твого мученика-Сина,
Щоб хрест-кайдани донесли
До самого, самого краю.
Достойно петая! Благаю!
Царице неба і землі!
Вонми їх стону і пошли
Благий кінець, о Всеблагая!

***Де ж естетичне виховання жінки?
(«Щоденник», 6 лютого 1858)***

М. А. Дорохова сьогодні репетирувала майбутній акт випускним своїм юним вихованкам. Юні вихованки в зелених сукенках і білих пелеринках числом 23 чинно сиділи на лавках, на зразок театральних глядачів, і благоговійно слухали, як їх дозвільні подружки виконували на фортепіано руколомні п'єси. Між іншим, була виконана на двох інструментах, дуже непогано, увертюра з "Вільгельма Теля". Потім прочитані вірші по-французьки, по-німецьки, і на закінчення дівиця Беляєва³⁹ прочитала власні російські вірші - вдячність за виховання. Для її віку вірші хороші, за що я їй обіцявся подарувати твори И. Козлова⁴⁰, якщо знайду в Нижньому. На закінчення проспіваний був хором так званий народний гімн, і репетиція тим закінчилася.

Усе це звичайно погано, але ось що огидно. У залах інституту, окрім лавок і грізного лубкового зображення самодержця, жодної картини, жодної гравюри. Чисто, гладко, як у будь-якому манежі. Де ж естетичне виховання жінки? А воно для неї, як освіжаюче дихання повітря, необхідно. Душогуби.

***О, коли б було більше таких жінок-матерів
(«Щоденник» 31 жовтня 1857)***

... Увечері І. П. Ґрасс познайомив мене з Марією Олександрівною Дороховою⁴¹. Вона — директорка тутешнього Інституту, висока духом, симпатична жінка! Не зважаючи на свою аристократичну гнилу породу, вона зберегла так багато простого незалежного людського почуття, зверхньої сили й гідності, що я мимоволі [прирівняв її] до образу свободи Барб'є (в "Собацьем пире"). Вона ще живо пригадала мені своєю уривчастою щирою розмовою,

³⁸ Все упованіє моє На Тебе, Мати, возлагаю. — У вступі до поеми використано великопісну молитву «Все упованіє моє возлагаю на Тя, Мати Божия», переосмислену відповідно до всього задуму твору.

³⁹ ...дівиця Беляєва... — Беляєва Катерина Львівна, закінчивши курс навчання в Маріїнському інституті шляхетних дівчат із золотою медаллю, склала іспит на домашню вчительку і тривалий час працювала в підготовчому класі нижньогородської жіночої гімназії.

⁴⁰ їй обіцявся подарувати твори И. Козлова ...— Козлов Іван Іванович (1779 — 1840) — російський поет і перекладач. На деяких творах Шевченка позначився вплив його творчості.

⁴¹ Дорохова Марія Олександрівна (1811 — 1867) — начальниця Нижньогородського інституту шляхетних дівчат, двоюрідна сестра декабристів Олександра і Федора Вадковських та Захара Чернишова. Протягом багатьох років була близька до учасників таємних товариств і повстання 1825 р. Переїхавши 1855 р. до Н.Новгорода, здійснювала зв'язки між декабристами, що жили в Сибіру, і тими, що поверталися із заслання.

жестами і взагалі зовнішнім виглядом, мого незабутнього друга, княжну Варвару Миколаївну Репніну. О, коли б було більше таких жінок-матерів, тоді б лакаєйсько-боярський стан скоро в нас перевівся!

Свою Україну любіть
(«В казематі. XII»)

Чи ми ще зійдемося знову?
Чи вже навіки розійшлись?
І слово правди і любові
В степи і дебрі рознесли!
Нехай і так. Не наша мати,
А довелося поважати.
То воля Господа. Годіть!

Смиріться, моліться Богу
І згадуйте один другого.
Свою Україну любіть,
Любіть її... Во время люте,
В остатню тяжкую минуту
За неї Господа моліть.

Україно, Україно! Ненько моя, ненько!
(«Тарасова ніч»)

Україно, Україно!
Ненько моя, ненько!
Як згадаю тебе, краю,
Заплаче серденько...

Хто матір забуває, того Бог карає
(«І мертвим, і живим ...»)

Доборолась Україна
До самого краю.
Гірше ляха свої діти
Її розпинають.
Замість пива праведную
Кров із ребер точать.
Просвітити, кажуть, хочуть
Материні очі
Современними огнями.
Повести за віком,
За німцями, недоріку,
Сліпую каліку.
Добре, ведіть, показуйте,
Нехай стара мати
Навчається, як дітей тих
Нових доглядати.
Показуйте!.. за науку,
Не турбуйтеся, буде

Материна добра плата.
Розпадеться луда
На очах ваших неситих,
Побачите славу,
Живу славу дідів своїх
І батьків лукавих.
Не дуріте самі себе,
Учіться, читайте,
І чужому навчайтесь,
Й свого не цурайтесь.
Бо хто матір забуває,
Того Бог карає,
Того діти цураються,
В хату не пускають.
Чужі люди проганяють,
І немає злomu
На всій землі безконечній
Веселого дому.

НЕ ВБИВАЙ⁴²

Зібралось козачество Богу помолитись («Тарасова ніч»)

Лягло сонце за горою,
Зірки засіяли,
А козаки, як та хмара,
Ляхів обступали.
Як став місяць серед неба,
Ревнула гармата,
Прокинулись ляшки-панки —
Нікуди втікати!
Прокинулись ляшки-панки
Та й не повставали.
Зійшло сонце — ляшки-панки
Покотом лежали.

Червоною гадюкою

Несе Альта⁴³ вісті,
Щоб летіли круки з поля
Ляшків-панків їсти.
Налетіли чорні круки
Вельможних будити,
Зібралось козачество
Богу помолитись.
Закрякали чорні круки,
Виймаючи очі. Заспівали козаченьки
Пісню тії ночі,
Тії ночі кривавої,
Що славою стала
Тарасові, козачеству,
Ляхів що приспала.

Своїм трупом вкрили («Ой чого ти почорніла»)

Ой чого ти почорніло,
Зеленеє поле?
— Почорніло я од крові
За вольнуну волю.
Круг містечка Берестечка⁴⁴
На чотири милі
Мене славні запорожці
Своїм трупом вкрили.
Та ще мене гайворони
Укрили з півночі...

Ключуть очі козацькії,
А трупу не хочуть.
Почорніло я, зелене,
Та за вашу волю...
Я знов буду зеленіти,
А ви вже ніколи
Не вернетесь на волю,
Будете орати
Мене стиха та орючи
Долю проклинати.

⁴² Шоста Божя Заповідь Мт.(5:21)

⁴³ *Альта* — притока Трубежа. Річка Трубіж — ліва притока Дніпра, на якій стоїть Переяслав

⁴⁴ *Берестечко* — місто на річці Стир (тепер Горохівського району Волинської області), біля якого відбулася битва 18 — 30 червня 1651 р. між козацьким військом на чолі з Б. Хмельницьким і польською армією Яна II Казимира. Як на той час, чисельність військ противників була дуже великою. Польська армія налічувала 150 тисяч, у тому числі 20 тисяч іноземних найманців, українська — 100 тисяч, яких підтримували 50 тисяч союзників — кримських татар. У великих боях 18 — 20 червня козацькі полки успішно атакували ворога. Але кримські татари несподівано залишили поле битви і відступили, захопивши в полон Б. Хмельницького. Залишене без полководця козацьке військо оточили переважаючі сили поляків. Прорвати польські позиції козакам не вдалося. Не погодившись на капітуляцію, якої вимагали поляки, вони збудували три переправи через непрохідне болото й річку Пляшівку і вночі 30 червня почали відступати з табору. Під час відступу загинула значна частина (близько 30 тисяч) війська, було втрачено майже весь обоз і частину гармат. Внаслідок поразки під Берестечком Б. Хмельницький змушений був підписати з польським урядом у вересні 1651 р. тяжкий для українського народу Білоцерківський договір, за яким на більшості території України відновлювалась польсько-шляхетська влада. Поразка під Берестечком була сумним фіналом попередніх перемог козацтва, після якої Б. Хмельницький для оборони українських земель почав шукати союзників, підтримки іззовні, воєнного союзу з

НЕ ЧИНИ ПЕРЕЛЮБУ⁴⁵

Жінка — свята й недоторкана («Художник»)

— Бережи її, мій друже, — сказав він, — або сам бережись її. Так роби, як сам відчуваєш; тільки пам'ятай і ніколи не забувай, що **жінка — свята й недоторкана**, але заразом і така принадна річ, що ніяка сила волі не встоїться проти тої принади. Тільки почуття найвищої євангельської любови, — воно тільки одно може захистити її від ганьби, а нас од вічного докору. Озбройся ж цим прекрасним почуттям, як лицар залізним панцирем, — іди сміливо на ворога.

Жінку, яка б вона не була, годиться шанувати («Художник»)

Сусідка моя не знала, що мене немає вдома й забігла до моєї кімнати, а бравий мічман, уже напівроздягнений, ухопив її та хотів був замкнути двері на ключ, аж тут я на поріг і перешкодив йому. Сусідка вирвалась у нього з рук, плюнула йому в лице й вибігла.

— Суцця ртуть, — проговорив він, обтираючись.

Мене ця сцена образила, але я не дав йому цього помітити, а що було ще рано, я без церемонії залишив його самого й пішов шукати кращого товариша, щоб з ним провести осінній вечір...

...я не знав, що з собою робити: мене мучив клятий мічман; я ненавидів його. Не знаю, чи були то ревності, чи просто огида до людини, що допустилася наруги над святим почуттям жіночої соромливості. **Жінку, яка б вона не була, годиться шанувати, принаймні ж слід поводитися з нею пристойно.** А мічман знехтував і те й друге: він був просто п'яний або в глибині душі поганець. Мимоволі я вірю в це останнє.

Коли кохаєш, то й лиха їй не заподієш («Наймичка»)

Маркові тимчасом уже на двадцятий рік пішло, пора було й на вечорниці навідатися, подивитись, що там діється. Діждавшись осени, він це й зробив, та так влучно, що вже після першого разу, вернувшись додому, почав просити в Якіма благословення, щоб одружитися.

— От тобі й маєш! — сказав Яким, вислухавши його: я думав, що він все ще школяр, а він уже он куди пнеться! Рано, рано ще, сину! Ти спочатку погуляй, попарубкуй трохи, почумакуй, привези мені гостинця з Криму або з Дону. А то — сам подумай — яка ж за тебе безвусого піде, хіба що безсеревна яка⁴⁶! Та ось Лукії питаємося, — думаю, й вона теж скаже, що ще рано.

Спиталися Лукії, й вона теж сказала, що ще рано. Наш Марко й носа був похнюпив, а проте ночувати почав у клуні: в хаті йому, бачте, душно стало.

— Знаю я, чому тобі душно! — говорив, посміхаючись, старий Яким. Лукія ж нічого не говорила, а тільки **цілими ночами Богу молилася, щоб він заховав Марка від усякого поганого діла, від усякої нечистої спокуси.**

Москвою. Фатальним наслідком цієї поразки врешті стало підписання Переяславської угоди 1654 р., за якою Україну було приєднано до Московської держави.

⁴⁵ Сьома Божя Заповідь — Вих. (20:14)

⁴⁶ ...яка за тебе, безвусого, вийде. Хіба яка какая безсеревна. — Тобто бідна, неміуща.

Раз якось після обіду, коли Яким саме спочивав, вона викликала Марка до другої хати й лагідно спитала його:

— Скажи мені, Марку, щирю правду, кого ти покохав, із ким хочеш братися?

Марко, як і всі закохані, так розписав їй свою красуню, що вона така й така, крала над кралами, що кращої за неї в цілому світі немає. Зворушена Лукія радісно вислухала свого сина й нарешті сказала:

— Вірю Марку, що кращої за неї в світі немає, та скажи мені, якого вона роду, хто її батько та мати, що вони за люди та як вони з людьми живуть?

— Чесного вона й багатого роду!

— Багатства тобі не треба: ти й сам, хвалить Бога, багатий, а от ти скажи, чи ти її таки любиш?

— Як свою душу, як святого Бога на небі.

— Вірю тобі, що ти її кохаєш, а **коли кохаєш, то й лиха їй не заподієш**. Дивись Марку, крий тебе Мати Господня, — якщо ти її погубиш, не простить тебе Бог, ні добрі люди.

— Як же ж мені її загубити, коли я її кохаю?

— Як загубити? Дай Господи, щоб ти не знав, як ви нас губите, й як ми самі себе *губимо*.

Мерзотники! («Щоденник», 19 червня)

Писати заборонено за бунтарські вірші українською мовою. А малювати й сам найвищий Суддя не знає, за що заборонено. А освічений виконавець царських наказів⁴⁷ те, що не пояснене в присуді, сам пояснив⁴⁸ та й придушив мене своєю бездушною всемогутністю. Холодне, розпусне серце! І цей гнилий старий розпусник користується тут славою щедрого й великодушного добродія краю. Які короткозорі, або, краще, сказати, які підлі ці мерзенні величальники! Сатрап грабує довірений йому край і дарує своїм розпусним перелесницям десятитисячні фермуари⁴⁹, а вони прославляють його щедроти і добродійства. Мерзотники!

Огидний батько! («Щоденник» 4, 6 листопада 1857)

4 листопада.

Скінчив сьогодні портрети М. О. Дорохової та її вихованки Ніни⁵⁰, нешлюбної доньки Пущина, одного з декабристів. Напрочуд миле і жваве створіння. Та мені якось сумно робиться, коли я дивлюсь на нешлюбних дітей. Я нікому, а тим паче оборонцеві свободи, не подарую цього браку моральної незалежності який так тісно зв'язує цих бідних нешлюбних дітей. Це річ простима для якогось гулящого гусара, бо він тільки гусар, а ніяк не людина, або якомусь поміщику-собачнику, бо він собачник та й годі. Але декабристові, що поніс свій хрест у безлюдний Сибір в ім'я людської свободи, такого браку незалежності не можна

⁴⁷ ... освічений виконавець царських наказів... — Перовський Василь Олексійович (1795 — 1857), оренбурзький військовий губернатор в 1833 — 1842 рр.

⁴⁸ ...сам пояснив... — Йдеться про поширену в той час вигадку, нібито Шевченко був викуплений з кріпацтва, а потім навчався в Академії мистецтв на кошти царської родини і виявив «невдячність», намалювавши карикатуру на свого «благодійника». Поет неодноразово спростовував цю легенду.

⁴⁹ Фермуар — прикраса з коштовних каменів, що служить застібкою до дорогого намиста.

⁵⁰ ... та її вихованки Ніни, нешлюбної доньки Пущина... — Йдеться про Анну Іванівну Пущину (1842 — 1863), дочку декабриста Івана Івановича Пущина (1798 — 1859), яку чотирнадцятилітньою взяла на виховання М. О. Дорохова.

простити⁵¹,. Коли він не міг стати вище за звичайну людину, то не повинен і принижувати себе перед звичайною людиною.

6 листопада.

... З приводу портрета М. О. Дорохової та її вихованки Ніночки, яких я цими днями рисував, старенькі мені розповіли, що мати Ніночки — звичайна якутка і тепер ще живе в Ялуторовському; а що батько її п. Пущин служить десь на значній посаді в Москві і що він оженився з багатою вдовою, якоюсь *madame Коцебу*⁵², власне для того, щоб достойно й відповідно виховати свою Ніночку. Огидний батько!

НЕ КРАДИ⁵³

Не так тії вороги, як добрії люди
(«Не так тії вороги..»)

Не так тії вороги,
Як добрії люди —
І окрадуть, жалкуючи,
Плачучи, осудять,
І попросять тебе в хату,
І будуть вітати,
І питать тебе про тебе,
Щоб потім сміятись,

Щоб з тебе сміятись,
Щоб тебе добити...
Без ворогів можна в світі
Як-небудь прожити.
А ці добрі люде
Найдуть тебе всюди,
І на тім світі добряги
Тебе не забудуть.

НЕ СВІДЧИ НЕПРАВДИВО НА ТВОГО БЛИЖНЬОГО⁵⁴

А ми дивились та мовчали, та мовчки чухали чуби
(«Юродивий»)

Во дні фельдфебеля-царя⁵⁵
Капрал Гаврилович Безрукий⁵⁶
Та унтер п'яний Долгорукий⁵⁷
Украйну правили. Добра
Таки чимало натворили,
Чимало люду оголили
Оці сатрапи-ундіра.
А надто стрижений Гаврилич
З своїм єфрейтором малим⁵⁸,
Та жвавим, на лихо лихим,

До того люд домуштровали,
Що сам фельдфебель дивувались
І маршировкою, і всім...
І «благосклонні пребивали
Всегда к єфрейторам своїм». **А ми дивились та мовчали,
Та мовчки чухали чуби.**
Німії, подлії раби!
Підніжки царськії, лакеї
Капрала п'яного!

51 ... *такого браку незалежності не можна простити...* — Шевченку були невідомі всі обставини тяжкого життя І. І. Пущина, зокрема, його ставлення до Анни-Ніни. Пізніше Шевченко дізнався і про листи І. І. Пущина, сповнені турботи про дочку, і про його увагу до стану здоров'я, освіти дівчини.

52 ... *батько її п. Пущин служить десь на значній посаді в Москві і що він оженився з багатою вдовою, якоюсь madame Коцебу...* — Шевченко лише переказує те, що почув від стареньких у домі Якобі. Насправді І. І. Пущину було заборонено жити в Москві. Одружився він з удовою свого товариша-декабриста М. О. Фонвізіна Наталією Дмитрівною, яка довгий час була разом зі своїм чоловіком в Сибіру.

53 Восьма Божя Заповідь — Вих. (20:15)

54 Дев'ята Божя Заповідь — Вих. (20:16)

**А правда наша п'яна спить
(«Кавказ»)**

Не нам на прю з Тобою стати!
Не нам діла Твої судить!
Нам тільки плакати, плакати, плакати
І хліб насущний замісити

Кровавим потом і сльозами.
Кати згнущаються над нами,
А правда наша п'яна спить.

**Блаженний муж на лукаву не вступає раду
(«Давидови псалми». Псалом 1⁵⁹)**

Блаженний муж⁶⁰ на лукаву
Не вступає раду,
І не стане на путь злого,
І з лютим не сяде.

**І всі уряд поставали ніби без'язики ...
(«Сон. У всякого своя доля...»)**

За богами — панства, панства
В сребрі та златі,
Мов кабани годовані,
Пикаті, пузаті!..
Аж потіють, та товпляться,
Щоб то ближче стати
Коло самих: може, вдарять

Або дулю дати
Благоволять; хоч маленьку,
Хоч півдулі, аби тільки
Під самую пику.
**І всі уряд поставали
Ніби без'язики —
Ані телень. ...**

**Коли ми бачимо падлюку...
(«Музика»)**

Не пам'ятаю, в якій властиво книзі вичитав я таку думку: що коли ми бачимо падлюку й не вказуємо на його пучками, так ми майже однакові з ним падлюки. Чи правда це? Мені здається, що правда.

**Коли не можеш про ближнього говорити добре,
то не кажи про нього лихого
(«Близнята»)**

Коли не можеш про ближнього твого говорити добре, то не кажи про нього лихого, — євангельське, правило. Та ба! не завжди можна його додержувати в нашому житті, повному гріха й наклепів....

⁵⁵ Во дні фельдфебеля-царя... — Мається на увазі Микола І.

⁵⁶ Капрал Гаврилович Безрукий — Д. Г. Бібіков (1792 — 1870) — київський військовий, волинський і подільський генерал-губернатор, втратив руку під час війни 1812 р.

⁵⁷ Та унтер п'яний Долгорукий... — М. А. Долгоруков (1792 — 1847) — харківський, чернігівський і полтавський генерал-губернатор (1839 — 1847).

⁵⁸ З своїм єфрейтором малим... — Поет має на увазі правителя бібіковської канцелярії М. Е. Писарева.

⁵⁹ Псалом 1. — Ліричний вступ до всього Псалтиря, в якому протиставлення праведних — нечестивим.

⁶⁰ Блаженний муж — Блаженний - щасливий у Христі, у Бозі.

**Од молдованина до фіна
на всіх языках все мовчить
(«Кавказ»)**

А в нас!.. На те письменні ми,
Читаєм Божії глаголи!..
І од глибокої тюрми
Та до високого престола —
Усі ми в золоті і голі.
До нас в науку! ми навчим,
Почому хліб і сіль почім!
Ми християне; храми, школи,
Усе добро, сам Бог у нас!
Нам тільки сакля⁶¹ очі коле:
Чого вона стоїть у вас,
Не нами дана; чом ми вам
Чурек⁶² же ваш та вам не кинем,

Як тій собаці! Чом ви нам
Платить за сонце не повинні!
Та й тільки ж то! Ми не погане,
Ми настоящі християне,
Ми малим ситі!.. А зате!
Якби ви з нами подружили,
Багато б дечому навчились!
У нас же й світа, як на те —
Одна Сибір неісходима,
А тюрм! а люду!.. Що й лічить!
**Од молдованина до фіна
На всіх языках все мовчить,
Бо благоденствує!**

**Починаємо й цю чисту людину плямувати
(«Художник»)**

... мій художник, як і годиться правдивому мистцеві, до високої міри благородна й лагідна людина. Звичайні люди не можуть так щиро, так безкорисливо прив'язуватися до таких бідолашних, усіма забутих сіромах, як небіжчик Демський. У цій прекрасній безкорисливій приязні не вбачаю нічого особливого, бо ж це — природний наслідок спільного співчуття всьому великому й прекрасному в науці та в людині. *Згідно з своєю природою та з заповітом нашого божественного Вчителя всі ми такі повинні бути. Але, на жаль, дуже й дуже мало між нами таких, що виконали його святу заповідь і зберегли свою божественну природу в любові та в чистоті. Дуже мало! Тим-то нам і здається якоюсь надзвичайною та людина, що любить безкорисливо, людина справді благородна.* Як на комету, дивимось ми на ту людину і, надивившись достоту, та боючись, щоб наша брудна себелюбна істота не так різко нам самим впадала в око, **починаємо й цю чисту людину плямувати — спершу прихованим наклепом, потім явним, а коли й це не дошкуляє, засуджуємо її на злидні та на страждання.** Це ще нічого, якщо замкнемо її до дому божевільних, а то й просто вішаємо, як огидного злочинця. Гірка правда, але, на жаль, правда!

**Правдою торгують і Господа зневажають
(«І мертвим, і живим...»)**

І смеркає, і світає,
День божий минає,
І знову люд потомлений,
І все спочиває.
Тільки я, мов окаянений,
І день і ніч плачу
На розпуттях велелюдних,

І ніхто не бачить,
І не бачить, і не знає —
Оглухли, не чують;
Кайданами міняються,
**Правдою торгують.
І Господа зневажають...**

⁶¹ Сакля — житло горців.

⁶² Чурек — прісний хліб кавказьких горців

**Тойді, як, Господи, святая
на землю правда прилетить
(«Ісайя 35⁶³ (подражання)»)**

Тойді, як, Господи, святая
На землю правда прилетить
Хоч на годиночку спочить,
Незрячі прозрять, а кривіє,
Мов сарна з гаю, помайнують.
Німім отверзуться уста;
Прорветься слово, як вода,

І дебрь-пустиня неполита,
Зцілющою водою вмита,
Прокинеться; і потечуть
Веселі ріки, а озера
Кругом гаями поростуть,
Веселим птаством оживуть.

**Хліб-сіль їж, а правду-матку ріж
(«Мандрівка з приємністю та й не без моралі»)**

"Чудна людина, оцей автор", — подумає прихильний читач. — Лає що сили свою родичку, а сам до неї в гості їде. Тут щось не теє. - "Усе тут гаразд, — відповідаю прихильному читачеві — і на мою думку, так і треба: **хліб-сіль їж, а правду-матку ріж**, говорить приказка й говорить благородно. Коли б не тільки ми, письменники, а взагалі всі чесні люди, не оглядались би ні на споріднення, ні на протекцію, а благородно вказували пальцем просто на блазня-родича та на грабіжника-протектора, то ці тварини принаймні серед білого дня не грабували б і не блазнували". — "Та це ж не можливо, — скажуть чесні люди взагалі, а письменники зокрема. — Яке нам діло до його господарки, до його засобів та до його прибутків? Він поводитьсь добре, бездоганно добре, а до того ще протегує навіть... навіть малярів. Чого ж нам більше? А родич? Та Господь із ним, якщо він — порядна людина; нехай собі блазнує на здоров'я, — нам яке діло? Коли ж він до того ще й заможна людина, це вже інша річ; тут тобі проститься, коли трохи й підлеститись; тут можна навіть і дуже підлеститись. Це вже не Бог-зна який гріх. Бо ж коли чогось більше не можна сподіватись, то принаймні можна зайвий раз добре пообідати". То ж бо то й є, що в нас мало не в усіх лихі пальці знати!

НЕ ПОЖАДАЙ НІЧОГО, ЩО Є ВЛАСНІСТЮ ТВОГО БЛИЖНЬОГО⁶⁴

**Бачте, пани бенкетують, а мужики голодують
(«Музика»)**

Питав я в токового і про винницю⁶⁵, через що, мовляв, Антін Карлович, маючи стільки хліба, не спорудив собі й досі хоч невеличкої винниці, й одержав відповідь:

- Бог їх святий знає! Я й сам казав їм, щоб спорудити хоч невеличку. «На що?» — кажуть: — «щоб п'яниць голісіньких пускати по світу? Не треба!» Вони в нас такі чудні й, боронь Боже, як вони тієї проклятущої горілки не люблять.
- Справді, чудна людина! Ну, а п'яниці в вас є на селі?
- Ні однісінького!
- Добре. Куди ж ви збуваєте своє зерно?

⁶³ *Ісайя* — один з великих біблійних пророків — релігійних проповідників і політичних ораторів.

Розділ 35 Ісаї, вільний переспів якого зробив Шевченко, належить до найдавнішої частини книги його пророцтв, що датується другою половиною VIII ст. до н. е. Відштовхуючись від змалюваної в Біблії картини пишного буяння природи й одужання німічних у майбутньому земному раю, Шевченко переосмислює й конкретизує її, вносячи в неї актуальні, соціально увиразнені акценти й створюючи таким чином натхненний гімн прийдешній перемозі розкутих від кайданів «рабів німих» над своїми гнобителями.

⁶⁴ Десята Божя Заповідь — Вих. (20:17)

⁶⁵ *Винниця* — гуральня

— Куди збуваємо? Нікуди більше як у Дигтарі. **Бачте, пани бенкетують, а мужики голодують.** Та ще мало цього: на селі, окрім корчми, — що вулиця, то й шинок, а в кожному шинку для принади катеринка виграва. От бідний мужик пропиває під німецьку музику останню нитку. Сказано: мужик — дурень.

«Зате пани примудрилися! О, філантропія!» — подумав я й попрощався з токовим.

Ви любите на братові шкуру, а не душу!

(«Кавказ»)

По закону апостола
Ви любите брата!
Суєслови, лицеміри,
Господом прокляті.

**Ви любите на братові
Шкуру, а не душу!**

Та й лупите по закону
Дочці на кожушок,
Байстрюкові на придане,
Жінці на патинки.
Собі ж на те, що не знають
Ні діти, ні жінка!

І знову шкуру дерете з братів незрящих, гречкосіїв...

«І мертвим, і живим...»

... Кричите,
Що Бог создал вас не на те,
Щоб ви неправді поклонились!..
І хилитесь, як і хилились!
**І знову шкуру дерете
З братів незрящих, гречкосіїв,**

... Чого ж ви чванитесь, ви!
Сини сердешної України!
Що добре ходите в ярмі,
Ще лучше, як батьки ходили.
**Не чваньтесь, з вас деруть ремінь,
А з їх, бувало, й лій топили.**

Мужичковъ подъ прессъ кладет

(«Мандрівка з приємністю та й не без моралі»)

От тепер збагни й зрозумій цей нерозгаданий гієрогліф, цю курку безперу, що її звуть людиною! Він, здається, й думає тільки про те, як би його притульніше, себто тісніше та вужче, стайню або голубятню поставити, та й годі. Ні, не так. Він і в іграшки грається, і мовчки своє людське діло робить. А інший — така ж, здається, людина, та не така. Усе в нього величезне, — від бича й острогів аж до голубятні. Кричить, розпинається за нові ідеї, за цивілізацію, за людство, а сам...

**Мужичковъ подъ прессъ кладет
Вместе съ свекловицей.⁶⁶**

Не так тії вороги, як добрії люди

(«Не так тії вороги...»)

Не так тії вороги,
Як добрії люди —
І окрадуть, жалкуючи,
Плачучи, осудять,
І попросять тебе в хату,
І будуть вітати,
І питать тебе про тебе,
Щоб потім сміятись,

Щоб з тебе сміятись,
Щоб тебе добити
Без ворогів можна в світі
Як-небудь прожити.
А ці добрі люде
Найдуть тебе всюди,
І на тім світі добряги
Тебе не забудуть.

⁶⁶ Мужичков под пресс кладет Вместе с свекловицей. — Рядки з «Современной песни» (1836) російського поета і письменника Дениса Васильовича Давидова (1784 — 1839). Спрямована проти фальшивого дворянського лібералізму, поезія користувалася великою популярністю.

***Помагайте, недолюдки, Матір катувати»
(«Розрита могила»)***

А тим часом перевертні
Нехай підростають
Та допоможуть москалеві
Господарювати,
Та з матері полатану
Сорочку знімати.
**Помагайте, недолюдки,
Матір катувати».**

***Той неситим оком за край світа зазирає
(«Сон. У всякого своя доля..»)***

У всякого своя доля
І свій шлях широкий⁶⁷,
Той мурує, той руйнує,
Той неситим оком⁶⁸
За край світа зазирає,
Чи нема країни,
Щоб загарбать і з собою
Взять у домовину.
Той тузами обирає
Свата в його хаті,
А той нишком у куточку
Гострить ніж на брата.
А той, тихий та тверезий,
Богобоязливий,
Як кішечка підкрадеться,
Вижде нещасливий

У тебе час та й запустить
Пазурі в печінки, —
І не благай: не вимолять
Ні діти, ні жінка.
А той, щедрий та розкошний,
Все храми мурує⁶⁹;
Та отечество так любить,
Так за ним бідкує,
Так із його, сердешного,
Кров, як воду, точить!..
**А братія мовчить собі,
Витріщивши очі!**
Як ягнята: нехай, каже,
Може, так і треба! Бо немає
Господа на небі!

ВАЖЛИВІСТЬ ОСВІТИ ТА ОСВІЧЕНОСТІ В ЖИТТІ ЛЮДИНИ

***Алмаз, а не чоловік
(«Капітанша»)***

Із званням барабанного старости Туман сполучав і скромне звання унтер-офіцера, гордився і дорожив цим званням, як власною особистою заслугою. Але, на жаль! як людина безграмотна, повинен був спороти тільки що куплені в Москві дорогі не мішурні, а справжні срібні галуни. І їх пришлось спороти і кинути до помийної ями, так, ні за що спороти, тому тільки, що він безграмотний розбійник. Глибоко було зачеплено самолюбність бідного Туману. Як розвінчаний Наполеон, ходив він мовчки декілька днів, не приймаючи їжі.

⁶⁷ У всякого своя доля І свій шлях широкий...— Вступна частина поеми (рядки 1 — 48) є своєрідною трансформацією поглиблених образно й соціально мотивів вірша Г. Сковороди «Всякому городу нрав і права»).

⁶⁸ Той неситим оком... — натяк на Миколу І, який у цей час вів війну на Кавказі, потопив у крові польське повстання 1830 — 1831 рр., погрожував збройним втручанням країнам, які проводили не бажану йому політику. Водночас Шевченко мав на увазі й усіх інших «катів вінчаних».

⁶⁹ Все храми мурує... — За царювання Миколи І велося посилене будівництво церков переважно за проектами архітектора К. Тона.

Нашому полку призначена була квартира в Муромі⁷⁰, і ми збиралися в похід. Я просив його прийняти знову команду над моїм мізерним господарством. "Візьміть собі ундира, – сказав він, ледве утримуючи сльози, – а то рядовий вас дорогою окраде". Я сам трохи не заплакав і не в силах був повторити мого прохання. Відпускаючи його, я був такий необережний, що запропонував йому синю⁷¹ на горілку. Заголосив він, бідняк, плюнув на мою асигнацію і вийшов з кімнати. На другий день привели його з Арбатської частини в полковий штаб ледь-ледь що рухається. Коли запитали його, де він пропадав, він тільки міг вимовити: "Горілки! а то здохну"! Дали йому склянку горілки і замкнули до порожньої кімнати. Я злякався за нього, але, слава Богу, мій страх був марний: Туман благополучно протверезився і більше не повторював втіхи в горі; тільки до самого Мурому йшов він мовчки, як схиблений. У Муромі раптом Туман пропав. Я запитую, де він? Говорять, в госпіталі. Я пішов відвідати його. Приходжу, відчиняю двері в палату, і що ж? Ось вже такої гравюри я не бачив, так, я думаю, такої картини і на світі немає. Найбільшому художникові не видавалося таке прекрасне і оригінальне бачення. На ліжку в лазаретном халаті і ковпаку сидить Туман, а на колінах у нього сидить Варочка з азбукою в руках і складає вголос *тма, мна*⁷², а за нею тихенько басом повторює Туман. Побачивши мене, він змішався і, вставши, відповів на моє вітання [і] додав, червоніючи: "Варочка оце мені "Помилуй мя, Боже" читала". – "Ось вже і "Помилуй мя, Боже"! – сказала Варочка наївно. – Ви ще і склади бозна-як читаєте"! – "Цить, дурне"! – сказав квапливо Туман, смикаючи її за рукав. Варочка сконфузилася, поглянула на мене, потім на нього і з докором сказала: "Хіба я неправду говорю? Думала завтра "аз, ангел" показати, а тепер і післязавтра не покажу, просидите ви у мене увесь тиждень на "тму, мну"! І [з] останнім словом вибігла з палати. Туман подивився їй услід і з досадою промовив: "От тоби на"! А звернувшись до мене, додав: "Воно бреше, ваше благородіє". Я бачив ясно, що воно не бреше, але показав вид, що я не здогадуюся, в чому справа [і] запитав його: "Що, вона постійно при тобі знаходиться"? – "Ні, ваше благородіє, у фельдшарши знаходиться, а до мене забіжить на яку хвилину, та й знову до фельдшарши. Таке непосидяще"! – додав він, опускаючи очі. "Зводиш наклеп! Зводиш наклеп, Туман. Я знаю, що ти робиш. Та навіщо ж від мене приховувати? Хіба худа справа вчитися грамоті"? Туман із здивуванням подивився на мене і, помовчавши, сказав: "Худе, ваше благородіє, дуже худе! Скажіть, чи бачили ви, щоб дитя, блазень, учило старого чоловіка"? І бідняк майже заплакав. А через хвилину став мене просити, щоб я нікому не говорив про його грамоту. Я дав йому слово мовчати. Запропонував йому грошей, але він сказав, що у нього свої ще тягнуться. Попрощавшись і побажавши йому успіху, я вийшов з палати. **"Алмаз, а не чоловік"**, – думав я і не шкодував навіть, що цей алмаз в корі, – так він мені подобався у своєму природному виді. Хотів було я зробити порівняння з червінцем Крилова, та роздумував: така натура, як Туман, навряд чи в змозі переродитися, тобто переобразоватися⁷³.

⁷⁰ Нашому полку призначена була квартира в Муромі... — Муром — повітове місто Володимирської губернії). Йдеться, вочевидь, про 30-й єгерський полк.

⁷¹ ...запропонував йому синю... — тобто асигнацію в 5 крб.

⁷² складає вголос *тму, мну* — *Тму, мну, тля, мля* — складові комбінації, що їх завчали напам'ять школярі в школах складового (а не звукового) методу навчання

⁷³ "Алмаз, а не чоловік", – думав я і не шкодував навіть, що цей алмаз в корі, – так він мені подобався у своєму природному виді. Хотів було я зробити порівняння з червінцем Крилова, та роздумував: така натура, як Туман, навряд чи в змозі переродитися, тобто переобразоватися. — Йдеться про байку І. А. Крилова «Червонец», в якій висловлено негативне ставлення до поширювання освіти серед народу, очевидно, з побоювань, що освіта може позбавити народ властивих йому моральних чеснот. Це особливо наголошено в перших рядках байки:

Полезно ль просвещение?

Полезно, слова нет о том.

Но просвещением зовем

Мы часто роскоши прельщенье

Штаб-лікар наш підглянув таємницю Туману і не виписував його з госпіталю, поки він сам не просився. Через місяць являється до мене Туман з усміхненим обличчям (що було йому зовсім не до лиця) і з азбукою за обшлагом і просить мене, щоб я послухав, як він читає. Я послухав його: неабияк читає і заповіді, і все, що є у букварі. Я подав йому "Статут про гарнізонну службу", він і "Статут" читає. Я того ж дня відрекомендував його ад'ютантові, а він бригадирові, і через місяць Туман нашивав знову свій московський дорогий галун, переселився до мене на квартиру і знову прийняв у свої руки моє господарство.

Все ляже, як у могилу, на дно ненажерної чарочки
(«Художник»)

Я, правду кажучи, боявся за його ще неусталений молодий характер. Щоб, крий Боже, не став ще двійником безпардонного мічмана; тоді пропало все: *і геній, і мистецтво, і слава, і все чарівне в житті. Все оте ляже, як у могилу, на дно ненажерної чарочки.* Таких прикладів, на жаль, дуже й дуже багато, особливо в нас у Росії. Яка тому причина? Невже ж таки саме п'яне товариство може вбити всякий зародок добра в молодій людині? Чи може тут є ще щось для нас незрозуміле? А втім, народня мудрість зробила свій висновок: "скажи мені, хто до тебе ходить, а я скажу тобі, хто ти". А Гоголь, мабуть, теж не без підстави заважив, що "руській человекъ, коли хороший мастеръ, то непременно пьяница". Що це значить? Гадаю, що *ніщо більше, як брак загальної цивілізації*. От, наприклад, сільський чи якийсь інший писар, серед чесних неписьменних селян, те саме, що Сократ⁷⁴ в Атенах, а придивіться, це — найнеморальніша, вічно п'яна скотина, — тому власне, що він майстер свого діла, що він єдиний письменний серед сотень простодушних селян, що їх коштом він упивається та бахурує, а вони дивуються тільки на його здібності та ніяк не можуть збагнути, чому це так, що він така розумна людина та разом — такий п'яниця! А простакам і невдогад, що саме тому, що він один між ними майстер письменного чи якогось іншого діла, що нема йому конкурента, що люди завжди зостануться йому вірні, бо, крім нього, нема до кого вдатися. А він собі робить абияк своє діло та легкі заробітки пропиває. Оце, на мою думку, єдина причина, чому в нас коли хто майстер свого діла, то неодмінно й гіркий п'яниця. А крім того запримічено й серед цивілізованих націй, що люди, які виходять поза звичайний рівень, обдаровані вищими духовними прикметами, якимось завжди й усюди були прихильниками, а то й пильними поклонниками веселого бога Бахуса. Це вже, мабуть, неодмінна властивість видатних людей.

Я особисто добре знав геніяльного нашого математика О[строградського]⁷⁵, (а математики взагалі люди помірковані); з ним доводилось мені не раз обідати. Він, крім води, нічого за столом не пив. Я й спитав його раз:

— Невже ви ніколи не п'єте вина?

— Ще в Харкові колись я випив два шинки, та й пошабавив — одповів він простодушно.

И даже нравов развращенье:

Так надобно гораздо разбирать,

Как станешь грубости кору с людей сдирать,

Чтоб с ней и добрых свойств у них не растерять,

Чтоб не ослабит дух их, не испортит нравы...

(Крылов И. А. Сочинения: В 2 т. — М., 1969. — Т. 2. — С. 25).

⁷⁴ *Сократ* (близько 469 — 399 рр. до н. е.) — старогрецький філософ-ідеаліст.

⁷⁵ *Я особисто добре знав геніяльного нашого математика О[строградського]...* — Остроградський Михайло Васильович (1801 — 1862) — російський математик, родом з України; в кінці 30-х — на початку 40-х років був професором Головного Педагогічного інституту, Головного Інженерного училища та інших учбових закладів у Петербурзі; академік Російської Академії наук та почесний член кількох зарубіжних академій, один з основоположників петербурзької математичної школи.

Та мало хто по двох шинках пошабашить, а конче береться до третього, а то й до четвертого, та на тому фатальному четвертому й кінчає свою сумну кар'єру, а не раз і життя.

А він, себто мій маляр, належав до категорії людей гарячих, запальних, з палкою уявою, а все оте — найлютіший ворог життя самостійного, статечного. Хоч я й не прихильник монотонної, тверезої акуратності та щоденної одноманітної волової праці, та все ж не можу себе вважати й за явного ворога статечної акуратності. Взагалі, в житті середня дорога — найліпша дорога, але в мистецтві, в науці, як і в усякій розумовій діяльності середня дорога ні до чого, крім передчасної могили, не доводить.

Я хотів би, щоб мій маляр був і великим надзвичайним художником, і цілком звичайною людиною в домашньому житті; але ці дві великі властивості мало коли живуть у згоді під одним дахом.

Щиро бажав би я передбачити й відвернути все, що шкідливо впливає на молоду уяву мого улюбленця, але як це зробити, — не знаю. Мічмана я справді боюся, та й од сусідки нічого доброго ждати не можна; це ясно, як день. Тепер ще все це могло б скінчитися розлукою та сльозами, як звичайно кінчається перше палке кохання, але за допомогою тітки, що з першого разу йому так сподобалась, скінчиться це все смолоскипом Гіменей⁷⁶ та — дай Боже, щоб помилився, — розпустою та злиднями.

Він мені прямо не каже, що він закоханий по вуха у свою ученицю, та й який юнак так просто відкриє оту святу таємницю? На одне слово своєї богині він кине́ться в огонь та в воду перше, ніж виявить їй словами своє ніжне почуття. Юнак завжди такий, коли кохає щиро. А чи є юнаки, що кохають інакше?

Життя коротке, а наука вічна («Близнята»)

Якось надвечір сиділи вони, себто господарі, з нерушимим другом своїм Карлом Осиповичем. Перед ними на темно-зеленій луці, що доходила до самої Альти, гралося двоє діток у червоних сорочечках, неначе два червоні метелики миготіли на темній зелені. З ганку всі троє мовчки милувалися ними. І здавалося, у всіх трьох співбесідників разом з поглядами й думки були скеровані на дітей. Довго дивилися вони на них. Перша порушила мовчанку Парасковія Тарасівна:

— Розсудіть ви нас, голубчику Карле Осиповичу, що нам робити? Я кажу, що діти ще малі, а Ничипір Федорович каже: *"То дарма, що малі, а вчити треба"*. Де ж тут, скажіть таки, Христа ради, правда? Нехай би ще хоч рік погуляли, а він після Покрови⁷⁷ думає вже й починати.

— Давно, давно пора починати, — сказав Карло Осипович. — Я давно думав про це.

— Свята Варваро Великомученице!⁷⁸ Чи боїтеся ви Бога, Карле Осиповичу?

— Боюся, дуже боюся, Парасковіє Тарасівно! І скажу вам, що коли мені було тільки п'ять років, то я читав дещо напам'ять із Шиллера⁷⁹. ...

— ... але подумайте самі: після Покрови!

— Авжеж, авжеж! *Що швидше, то краще.*

⁷⁶ ... скінчиться це все смолоскипом Гіменей — Гіменей — бог одруження у греків та римлян, зображувався з факелом у руці.

⁷⁷ ...після Покрови... — Покров Богородиці — одне з найбільших православних церковних свят, відзначається 1 жовтня за ст. ст.

⁷⁸ Варвара-великомучениця — одна з популярних християнських святих. За житійною легендою, постраждала під час гоніння на християн за імператора Максиміліана (близько 306 р.).

⁷⁹ ...читав дещо напам'ять із Шиллера. — Шевченко був обізнаний з творами німецького поета і драматурга Й.-Ф. Шиллера (1759 — 1805). Російське видання Шиллера у восьми томах (1857 — 1860) Шевченко мав у своїй бібліотеці.

— Ну, і знайшла я в кого оборони шукати, — подумала Парасковія Тарасівна, але не сказала, а Карло Осипович, заживаючи табаки, примовляв:

— Так, так, треба вчити. Тож ваша *приказка говорить, що за вченого двох невчених дають, та й то не беруть*.

— Так ось що: ми вас, Карле Осиповичу, слухаємо, як самого Бога. Пождіть, мої голубчики, хоч до Пилипівки⁸⁰. Там дасть Бог піст — час тихий, їм, нашим рибонькам, все ж легше буде.

— До Пилипівки? Як на вашу думку, можна пождати? — спитав Ничипір Федорович.

— Не можна. **Життя коротке, а наука вічна**⁸¹, — каже великий Гете.

— Господи, що я наробила! — подумала Парасковія Тарасівна. — І нащо я йому говорила про дітей? Тепер, я вже знаю, добра не буде. — Ну, ви собі як там хочете, — промовила вона вголос — а я вам до Пилипівки не дам дітей мучити.

Загальна грамотність в народі – найбільше добро («Капітанша»)

У Москві скупилася уся наша дивізія, і корпусний наш командир, покійник Сакен⁸², після інспекторського огляду віддав наказ по корпусу, щоб усіх безграмотних унтер-офіцерів обернути в рядові. Не знаю, що йому надумалося, покійникові? З цього вийшла така безладниця в ротах, що і Боже, упаси; особливо нам, ротним командирам, наробив він клопоту своїм наказом. Неписьменних унтер-офіцерів, дійсно, було багато, та затеє це були люди найрозторопніші і тверезіші – дві нічим не замінили доброчесності солдата. Так отаких-то людей ми повинні були замінити грамотними п'яницями і злодіями. Тут-то я тільки дізнався, що означає так звана грамотна російська людина. Ці грамотії потрапляють в солдати більшою частию з поміщицьких сільських писарів. Мужики наші недаремно говорять: *"Не буде добра і правди на землі, поки письменним очі не повилазять"*. Тільки в наслідок глибокого презирства до цих грамотіїв могла народитися подібна приказка. Що б подумав про моїх земляків великий ревнитель народної освіти Ланкастер⁸³, коли б він знав, що у них існує така варварська приказка? Подумав би, що земляки мої не люди, а пародія на людей. І був би несправедливий. **Загальна грамотність в народі – найбільше добро, але де на 100 один грамотний – найбільше зло.** Я нічого не знаю безнравственніше і огидніше за сільського писаря; він перший грабіжник бідного мужика, ледар, п'яниця, посудина усіх мерзенностей і перший розпусник простодушного мужика, тому що він Святе Письмо читає.

⁸⁰ ...до Пилипівки... — Пилипівка — різдвяний піст, що починається 15 листопада за ст. ст. — в день апостола Пилипа і продовжується до Різдва.

⁸¹ «Життя коротке, а наука вічна» — перефразування староримського афоризму «Ars longa, vita brevis», наведеного німецьким поетом і мислителем Й.-В. Гете (1749 — 1832) у першій сцені першої частини драматичної поеми «Фауст»: «Ach, Gott! die Kunst ist lang! Und kurz ist unser Leben». У російському перекладі Е. І. Губера (1814 — 1847), який був відомий Шевченкові: «Искусство времени не знает, А наша жизнь так коротка».

⁸² ... корпусний наш командир, покійник Сакен... — Сакен (фон дер Остен) Фабіан Вільгельмович (1752 — 1837) — російський генерал, фельдмаршал (від 1826 р.).

⁸³ ...великий ревнитель народного образования Ланкастер. — Ланкастер Джозеф (1771 — 1838) — англійський педагог, що розробив систему взаємного навчання в початковій школі, за якою старші та більш здібні учні проводили заняття з іншими учнями.

Освіта повинна збагачувати серце («Мандрівка з приємністю та й не без моралі»)

Перегортаючи машинально книжку ("Морской Сборникъ 1855 года. N 1"⁸⁴), я почав куняти й простягнув був руку по щипці, щоб погасити свічку й заснути, але вийшло не так. Я випадково глянув у реєстр солдатів, що вже видужали, але нездатні були далі служити, почав його читати — і що ж я прочитав? Прочитав я там те, чого не прочитаєш у жодній друкованій книзі, а я їх таки чимало прочитав.

Справа була така. Комітет допомоги раненим перепитував цих калік-бідолх, якої хто з них бажає собі нагороди за вірну службу "престолу и отечеству". Бідолхи спочатку одмовились од усякої нагороди, аби тільки їх пустили додому. Комітет настоював, щоб вони крім того ждали, кожний, що йому треба. Одні попрохали нагороди грішми, другі — щоб звільнили їхніх дітей з кантоністів, а останній з них, *молодий матрос, з сльозами на очах прохав звільнити його рідну сестру з кріпацтва*. Благородне прохання цієї простої людини мене вразило, я далі не міг читати, закрив книжку і згасив свічку.

Однак мені не спалося. Матрос розбуркав мою уяву й одігнав послужливого Морфея⁸⁵. Простий і зовсім природний учинок простої людини малювався в моїй душі яскравими, променистими барвами. Мабуть, я таки дуже вже зубожів серцем, коли мене вразило це ніби б то й звичайне явище. *Невже разом із цивілізацією так щільно прищеплюється нам еґоїзм, що ми, себто я, ледве віримо в таку безкорисливість?* Мабуть, що так. А поправді не повинно б так бути. *Освіта повинна збагачувати, а не обкрадати людське серце. Та, на жаль, — це тільки теорія*. Такі безцінні думки не давали мені спати, і що більше заглиблювався я в ці думки, то вищий, благородніший здавався мені вчинок покаліченого бідолхи-матроса. *Він оддав усе сестрі, а собі не зоставив нічого, крім торби та милиці. Як собі хочете, а подвиг не зовсім звичайний*.

Незмінний порив

Всемогутній і Премилосердний Господь не відмовив мені здоров'я підчас цієї довголітньої і суворої проби; і любов до прекрасного мистецтва, яку я змалку чув несвідомо, тепер посилає Він мені свідому та світлу й міцну, немов діамант. Малярем-творцем я не можу бути, — про це щастя нерозумно було б і помишляти. Але я після приїзду до Академії, з Божою поміччю і з поміччю добрих і освічених людей, буду ґравером а la aquatinta. І, покладаючись на милість і поміч Божу та на Ваші ради й протекцію, сподіваюсь зробити щось гідне укоханого мистецтва. **Поширювати через ґравюру славу славних мистців, поширювати в громадянстві смак і любов до доброго і прекрасного, це найчистіша, найугодніша молитва до Чоловіколюбця Бога й по змозі некорислива прислуга людству. Це мій єдиний, незмінний порив.** На більше я надіятись не можу.

Хороший роман витончує уяву й облагороджує серце («Художник»)

Романи, кажуть, молодим дівчатам не годиться читати, а я, правду кажучи, не знаю, чому не годиться. **Хороший роман витончує уяву й облагороджує серце, а якась суха, хоч і розумна, книжка, крім того, що нічого не навчить, може ще навіть викликати відразу до книг.**

... Я на неї (сусідку), тепер уже письменну, дивлюсь, як маляр на свою недокінчену картину, й за великий гріх уважаю для себе дозволити тепер їй самій вибирати, що читати,

⁸⁴ «Морской сборник» — російський щомісячний військово-науковий журнал. Містив правдиві й докладні відомості про події, пов'язані з Кримською війною, зокрема про оборону Севастополя.

⁸⁵ Морфей — у грецькій міфології бог сновидінь, син бога Гіпноса.

або, краще сказати, покладатись на випадок, бо вона не має з чого вибирати; краще тоді було б не вчити її грамоти.

Ширити прекрасне й повчальне серед громадянства
(«Щоденник», 26 червня 1857)

Із усіх красних мистецтв мені тепер найбільше подобається ґравюра. І не без підстав. Бути добрим ґравером — це значить ширити прекрасне й повчальне серед громадянства; це значить ширити світло правди; це значить бути корисним для людей і вгодним Богові. Найпрекрасніше, найблагородніше покликання ґравера! Скільки найбільш мистецьких творів, приступних тільки для багатів, припадало б пилон у похмурих галереях без твого чудотворного різця? Божественне покликання ґравера!

ПРИРОДНІ ЗДІБНОСТІ ТА ЗАОХОЧЕННЯ

Дивне – це всемогутнє покликання
(«Щоденник», 1 липня 1867)

Швидкий перехід з горища грубого мужика-маляра в прекрасну майстерню найбільшого живописця нашого століття. Самому тепер не віриться, а дійсно так було. Я з брудного горища, я, нічемний замазуря, на крилах перелетів в чарівні зали Академії мистецтв. Але чим же я хвалюся? Чим я довів, що я користувався настановами і дружньою довірою найбільшого художника у світі? Абсолютно нічим. До його недоречного одруження і після доречного розлучення я жив у нього на квартирі, або, краще сказати, в його майстерні. І що ж я робив? Чим займався я в цьому святилищі? Дивно подумати. Я займався тоді складанням малоросійських віршів, які згодом впали такою страшною вагою на мою убогу душу. Перед його чудовими творами я замислювався і леліав у своєму серці свого сліпого Кобзаря і своїх кровожерних гайдамак. У тіні його витончено-розкішної майстерні, як в спекотливому дикому степу наддніпровському, переді мною з'являлися мученицькі тіні наших бідних гетьманів. Переді мною розгортався степ, усіяний курганами. Переді мною красувалася моя прекрасна, моя бідна Україна в усій непорочній меланхолійній красі своїй. І я замислювався, я не міг відвести своїх духовних очей від цієї рідної чарівної краси. **Покликання, і нічого більше .**

Дивне, проте ж, це всемогутнє покликання. Я добре знав, що живопис – моя майбутня професія, мій насущний хліб. І замість того, щоб вивчити її глибокі таїнства, і ще під керівництвом такого учителя, який був безсмертний Брюллов, я складав вірші, за які мені ніхто ні гроша не заплатив і які, нарешті, позбавили мене свободи, і які, незважаючи на всемогутню нелюдяну заборону, я все-таки нишком кропаю. І навіть подумую іноді про тиснення (зрозуміло, під іншим ім'ям) цих плаксивих, худих дітей своїх. **Право, дивне це невгомоне покликання.**

На натуру звичайну — заохота, як дощ на ниву
(«Близнята»)

Прийшов нарешті й Свят-Вечір⁸⁶. Господарі запросили й учителя разом з собою святу вечерю їсти. Тут уже не міг він одмовитися. Перед тим, як сідали за стіл, покликав його Ничипір Федорович до своєї кімнати, возложив на рамена його демікотоновий сурдут⁸⁷ і до

⁸⁶ Прийшов нарешті й Свят-Вечір. — Святвечір — вечір перед Різдвом.

⁸⁷ ...демікотоновий сурдут... — Демикотон — груба бавовняна тканина.

рук дав йому три карбованці. Стюпі сльози виступили на очах, але він швидко оговтався й сів за вечерю...

... Після вечері Ничипір Федорович і Парасковія Тарасівна попросили Степана Мартиновича відвезти з дітьми вечерю до Карла Осиповича. Він, звичайно, не відмовився, тим паче, що почував на собі новий демікотонів сурдут. А коли він щасливо повернувся з дітьми з міста, запросили його їхати разом на утрень⁸⁸. Вислухавши утрень в церкві Покрови, пішов Степан Мартинович на службу Божу до собору, де були й семінаристи, що zostалися на свята [в бурсі]. А щоб позадаватися дужче своїм сурдутом, він випросив у паламаря дозволу знімати підчас служби Божої нагар із свічок. І в Стюпі заворушилися пристрасті!

Коли Стюпа з'явився на хуторі по святах, його не пізнали: він переродився, — почав розмовляти; що він на те здатен, — раніше ніхто й не думав. Спитали в нього, чи веселі мав свята. "Веселі", — каже. — "А в кого бували?" — "Батьків — каже — навістив". Він знову відбув подорож у Глимязів⁸⁹, щоб залишити там подаровані йому на свято три карбованці, а разом із тим попишатися своїм новим сурдутом.

Потроху почало виявлятися, що в нього є й інші (поза граматкою) знання. Виявилось, що чотири правила арифметики він знає, як свої п'ять пальців, тільки несвідомо; російську граматику знає не гірше за самого професора, тільки не для вжитку. Та для доброго вчителя воно й зайве.

Велика річ — заохочення. Самі тільки геніальні натури здатні власними силами пробити грубу шкіру холодного еґоїзму людського й повернути до себе здивовані очі юрби. На натуру звичайну — заохота, як дощ на ниву. Натуру кволу, що заснула, от як Стюпа, сама вже проста уважливість, одне слово ласкаве освітлює, наче вогонь згаслу лампадку. Демікотонів сурдут і ласкаве обходження Ничипора Федоровича розбудили кволі, приспані сили в невикінченій організації Степана Мартиновича. Виявилися в нього не тільки здібності простого вчителя, але об'явився й латиніст неабиякий.

Підчас науки й слова зайвого від учителя не чули! **(«Близнята»)**

І дивна річ. Діти, до того жваві, що не те, що Парасковія Тарасівна, а й сам Ничипір Федорович не міг їх утихомирить, ледве з'являвся вчитель на подвір'ї, ставали такі ж мовчазні й нерухомі, як і він сам, і підчас лекції сиділи, наче зачаровані, не сміючи навіть мухи з носа зігнати. А вони ж **підчас науки й слова зайвого від учителя не чули! Це, мабуть, і була причина їхнього зачарування.**

Працелюбна людина — найщасливіша людина на світі **(«Капітанша»)**

Правда, що рідко зустрічаються в російській людині дві ці добродієності, тобто, і *майстерність*, і *тверезість*, проте ж зустрічаються, і ось вам доказ — Туман. Зате він жив, як і іншому офіцерові дай Бог так жити: квартира у нього краща за квартиру офіцерську (він наймав у шляхтича окрему хатку в саду; (не пам'ятаю, що платив). Нянька у нього найнята охайна старенька, теж чи трохи не шляхтянка. Собі він тільки і відмовляв у вині і в трубці, а більше ні в чому. А про Варочку і говорити нічого: вибіжить, бувало, на вулицю, що твоя лялечка розмальована, — куди шляхетські діти! Просто замазури перед нею. А сам Туман так

⁸⁸ *утрення* — вранішня церковна відправа у православних християн.

⁸⁹ Глимязів (Гельмязів) — село Золотоніського повіту Полтавської губернії (тепер Золотоніського району Черкаської області)

тільки і показувався на вченні, ніде більше його не побачиш: сидить собі і день і ніч за своїми чобітьми та пісеньки співає.

Людина працелюбна, по-моєму, найщасливіша людина на світі, особливо якщо праця його має таку піднесену, таку благородну мету, як працю цього простого, цієї неписьменної людини. Заздрю і завжди заздритиму тобі, щасливий благородний трудівник.

**Тілом — вони брати наші, але Богом натхнені
(«Мандрівка з приємністю та й не без моралі»)**

Високе мистецтво, на мою думку, сильніше впливає на душу людини, ніж сама природа. Яка ж то незбагненна таємниця захована в цьому твориві людських рук, у божественному мистецтві? Творчістю зветься ця велика божественна таємниця і... завидна доля великого поета, великого мистця. Тілом — вони брати наші, але Богом натхнені, вони стають подібні до янголів Божих, подібні до самого Бога, і це тільки про них сказані слова пророка: їх тільки створив Він "по образу і подобию [Своєму]"⁹⁰, а ми — юрба безобразна та й годі!

**Хвилина повного щастя довгі роки найтяжчих проб заступає
(«Художник»)**

Як би чоловік не страждав, якого б лиха не зазнавав, та коли почує він хоч одне привітне сердечне слово, слово щирого співчуття, — він хоч ненадовго, хоч на годину, хоч на хвилину, забуває своє сердечне горе, а **хвилина повного щастя, кажуть, довгі роки найтяжчих проб заступає.**

**Що означає покликання!
(«Капітанша»)**

Ротний командир і доручив мені, між іншим зайняттям тих, котрі тільки що прибули в роту з півсотні рекрут навчити фронту. У числі рекрут був і Аким Туман.

Навряд чи найупертіша циганська шкапа перенесла стільки побоїв, скільки цей бідний рекрут, а справа вперед не порушалася ні на крок. Наука хлопцю не далася. Шість місяців пройшло, а він як ні в чому не бувало. А собою він був видний, здоровий, молодий, без жодної якості, як мовляв капрал, тільки з норовом. А правду сказати, так ми самі не знали, як поводитися з рекрутами, особливо з моїми земляками...

Незабаром був укладений з турками мир, і нашому полку наказано було рушити у середину Росії. Отже, ми на Тумані тільки марно хмиз переламали. Наша рота рухалася разом з полковим штабом, отже, і з полковою музикою. Походом наш недобитий рекрут познайомився з барабанщиком; той і давай йому на днівках відкривати таїнства свого мистецтва. Що ж видумаете? Не дійшли ми ще до призначеного нам місця, як наш Туман, або, як солдати його називали, ведмідь, вибивав на барабані зорю⁹¹, та так майстерно, що сам учитель заздрив. Ротний командир бачить, що ведмідь не зовсім нерозумний, запропонував йому бути форменим барабанщиком. Туман охоче погодився і з таким жаром і, можна сказати, захопленням вдався до свого улюбленого мистецтва, що коли під Бородінім⁹² убили у нас барабанного старосту, то він зайняв його місце. **Що означає**

⁹⁰ це тільки про них сказані слова пророка: їх тільки створив Він "по образу і подобию [Своєму]" — біблійний вислів (Книга Буття. Гл. I. В. 26).

⁹¹ ...вибивав на барабані зорю ... — Йдеться про подавання умовного військового вранішнього чи вечірнього сигналу на барабані.

⁹² Бородіно — село, поблизу якого 26 серпня відбулася битва між російською армією під командуванням М. І. Кутузова і французькою армією Наполеона І, що мала вирішальний вплив на хід Вітчизняної війни 1812 р.

покликання! Зрозумій ми в нім це покликання і з самого початку, і хура хмизу не пропала б дарма.

Яка велика річ для учня — ота програма!
(«Художник»)

...я всі дні й ночі присвятив програмі. Зате, як щиро вітали вони (друзі) мене з успіхом! Так, мій незабутній добродію, з успіхом! **Яка велика річ для учня — ота програма!** Це пробний камінь, і яке велике для нього щастя, коли він на цьому камені показав себе правдивим мистцем! Я зазнав цього щастя вповні. Не сила мені списати вам це чудове, це безмежно солодке почуття. Це — безнастанне відчуження в собі всього святого, всього прекрасного, що є на світі.

Як добре було б, якби я був живописцем
(«Капітанша»)

Тут пристойно було б намалювати красуню Варочку на кшталт Сивіли Куманської Кіпренського⁹³ або просто юну красуню, , що при свічці читає книгу, в смаку фламандського майстра Рембрандта⁹⁴. Але, признаюся відверто, це завдання не по мені, притому ж я і ворог великий художників-самоуків, а в цій справі я був нижчий всякого самоуки. Я, подібно до юнака-поета, цілими годинами не зводив з неї моїх очей, і бог знає які думки [роїлися?] у моїй сивій голові. А між іншими і такі. У мене в дитинстві була пристрасть до живопису, але як батько мій був справжній суворовський солдат, то він про живопис і взагалі про витончені мистецтва мав найгрубіше поняття або, краще сказати, ніякого. Мати моя була незрівнянно більш освічена за батька, і, як жінка, за природою своїй вона хоча беззвільно відчувала привабливість нерукотворного створення і їй приємно було помічати в мені те ж саме почуття, але щоб присвятити [мене] якому-небудь мистецтву або науці, вона про це і подумати не сміла. Раз якось, показуючи йому мій малюнок, вона сказала: "А що, якби його віддати в Академію мистецтв?"⁹⁵ Можливо, з нього вийшов би славний живописець?"

— Що?? — сказав він, сердито поглянувши на неї. — Живописець?. Маляр?. Ти, здається, п'яна була і не проспалася. Живописець?. Ха-ха-ха... Живописець?. Та ти подумай, мудра голово, чи дворянська справа у фарбах бруднитися... У Академію... разом з холопами!⁹⁶ Прекрасну кар'єру вибрала ти своєму синові, прекрасну, нічого сказати.

І, узявши мене на руки, додав: "Немає, брат Саша, ти у мене будеш справжній суворовський солдат".

Через рік після цієї сцени мене відвезли в Шляхетний кадетський корпус, і з мене дійсно вийшов справжній солдат і більше нічого. **І я тепер думаю, як добре було [б], якби я був живописцем:** я б на полотні передав привабливості Варочки віддаленому потомству,

⁹³ ...на кшталт Сивіли Куманської Кіпренського... — Кіпренський Орест Адамович (1782 — 1836) — російський художник портретного та історичного жанру, академік Петербурзької Академії мистецтв. Картину О. А. Кіпренського «Сивіла Тибуртинська» Шевченко тут неточно називає «Сивіла Куманська».

⁹⁴ ... в смаку фламандського майстра Рембрандта. — Рембрандт Гарменс ван Рейн (1606 — 1669) — голландський художник.

⁹⁵ ...в Академію мистецтв? — Академія мистецтв у Петербурзі (заснована в 1757 р.) — вища школа образотворчого мистецтва й архітектури.

⁹⁶ «...чи дворянська справа у фарбах бруднитися... В Академію.. разом з холопами» — свідчить про існування забобонів серед малоосвіченого панства щодо професії художника.

подібно як Рафаель обезсмертив свою Форнарину⁹⁷ або як Гвідо Рени цнотливу Беатриче Ченчію⁹⁸. Але про це тепер і тлумачити нічого.

**Яке ж може бути відрадніше, істотніше заохочення для художника?
(«Художник»)**

Причина ж мого мовчання дуже проста: не про що писати, одноманітність. Не можна сказати, щоб ця одноманітність була нудна, монотонна. Навпаки, дні, тижні і місяці для мене летять непомітно. Яка добродійна справа праця, особливо якщо вона знаходить заохочення! А я, слава богу, заохочення не потребую: на іспитах я постійно не сідаю нижче третього №. *Карл Павлович постійно мною задоволений*⁹⁹ – **яке ж може бути відрадніше, істотніше заохочення для художника? Я безмежно щасливий!**

Ескіз мій на конкурсі прийняли без найменшої зміни, і я вже взявся за програму. Сюжет я полюбив, він мені цілком до душі, я йому присвятив цілого себе; це - сцена з Іліади: Андромаха над тілом Гектора. Оце тільки тепер я гаразд зрозумів, як потрібно студіювати антики та взагалі життя й мистецтво стародавніх греків, і як мені в цьому придалася французька мова.

ЯКИЙ ЗМАЛКУ, ТАКИЙ І ДО ОСТАНКУ

**Він граф та ще й багатий, то ж йому жадної науки й чеснот не треба
(«Варнак»)**

Графиня була жінкою з великого світу; розпещена колишніми успіхами на арені світського життя, вона любила справляти бенкети, де, розуміється, була першою між провінціалками; читала італійські та французькі новелі й більше нічого не робила. Сина свого, хоч і зростав він під одним дахом і з нею, бачила вона може двічі на день, та й то мимохідь.

<...>

Граф зростав швидко, а вчився дуже поволі й тупо. Не можна сказати, щоб зовсім не було в його здібностей: ні, дещо він мав, та все те було приспане через недбайливість необачної матері. Графиня раз-у-раз захоплювалася успіхами свого любого Болеслава, успіхи ж його не йшли далі гармонійного лепетіння по-італійському; вона була зачарована й нічого більше не вимагала від свого любого Болеслава, хоч і готувала його до університету.

Учителі справно діставали платню й утримання й робили своє діло, як наймити або як більша частина вчителів: давали щодня лекції або оповідали на дозвіллі про полювання з хортами й такі інші розваги. Одна панна Магдалена, як добра мати, піклувалася про його моральне виховання; але їй перешкоджало оте недоречне захоплення графині, та й Болеслав уже дуже добре розумів (а може й учителі навчили), що він граф та ще й багатий, що йому жадної науки й чеснот не треба, — тож часто своїми грубіянськими вибриками він доводив до сліз бідну панну Магдалену. Тяжко було мені дивитися на цю

⁹⁷ ...як Рафаель обезсмертив свою Форнарину... — Рафаель Санті (1483 — 1520) — італійський живописець й архітектор доби Відродження. *Форнарина* — жінка, яку Рафаель кохав до самої смерті. Йдеться про портрет «Донна велатта» («Жінка під покривалом»). Цей самий портрет відомий і під назвою «Форнарина»

⁹⁸ ...як Гвідо Рени цнотливу Беатриче Ченчію. — Йдеться про портрет Беатриче Ченчі, виконаний італійським живописцем Гвідо Рени (1575 — 1642). Беатриче Ченчі (1577 — 1599) — дочка знатного римлянина Франческо Ченчі, героїня одного із знаменитих італійських судових процесів, на якому була засуджена до страти разом зі своєю мачухою за причетність до вбивства батька, що переслідував її любовними домаганнями. Незвичайна краса Беатриче та її трагічна доля приваблювали багатьох художників і письменників пізніших епох.

⁹⁹ *Карл Павлович постійно мною задоволений* — К.П. Брюллов — відомий художник — вчитель Шевченка.

благородну, прекрасну жінку; в душі я ненавидів Болеслава і, коли б не вона, я скрутив би йому в'язи. А вона бідна, тяжко ображена, приголубить, було, мене й повторює мені святі слова: "Любіть і ненавидящих вас!"¹⁰⁰

Я забув, друже мій добрий, сказати вам, що графиня була, як кажуть, "ні вдова, ні мужня жона": чоловік покинув її та перебував постійно в Італії, швидко гайнуючи там свої подільські маєтності, а графиня з сином жила, як вам відомо, на Волині й займалася, як сама казала, "едукацією"¹⁰¹ свого одинака.

От тепер і скажіть мені, який добрий приклад моральний міг бачити хлопець у родинному житті своїх батьків? Раніше, було, він раз-у-раз допитувався у своєї ніжної матері: "Чи скоро татусь приїде?" А мати йому на те відповідала, що його татусь поганець та коли й приїде, то вона його й на поріг не пустить. Добре було синові чути від матері такі слова!

Та серед багатих людей такі родинні контри трапляються частенько, то й на молодого графа не робило це великого враження. Домашнє його виховання скінчилося; треба було вибрати школу, відповідну його уродженню, куди б можна було його послати для закінчення освіти. З цієї нагоди відбувся великий бенкет, а по бенкеті покликали гостей на домашню раду: куди саме послати графа для завершення освіти? Перебрали всі ліцеї, всі університети, починаючи від Геттінгенського¹⁰², й нарешті одногослосно ухвалили вислати його до Вільна¹⁰³ й зробити з нього політика-економа.

Через місяць після цієї важливої події графиня справила один великий бенкет, на якому молодий граф одзначився мазуркою. За кілька день після того бенкету граф у величезному дорожньому берліні¹⁰⁴ від'їхав до Вільна.

Вона для неї більше, як рідна мати («Музика»)

Учора повернувся з хутора, гостював там аж три дні, зрештою, я там ніколи менше двох днів не гостюю. Оце моє одне-єдине щастя! І, по правді, велике щастя! Від створіння всесвіта, я певен, ні одному бідоласі не доводилось так загоювати свої сердешні болячки, як я їх загоюю між оцими щирими людьми.

А Наталя так мене полюбила, що, коли я виїжджаю, вона гірко ридає. І що то за дівчина, що за чудова дівчина! В такому зрості (їй чотирнадцятий рік) скільки глибокого чуття й недитячого розуму! Вона закохалася в музиці, та так закохалася, що цілісні дні сидить за фортеп'яном. І, уявіть собі, вона й досі не відає, що вона – сиротина. Правда, при Маріані Якимівні трудно про це й довідатись їй, бо вона для неї більше, як рідна мати. За те ж і Наталя віддячує їй найщирішою любов'ю дитини. А Антін Карлович просто не пам'ятає, де й посадити свою Наталю. Уявіть собі, він задля неї цілий день не виходить зі своєї лабораторії, аби ввечері потішити Наталю якоюсь там надзвичайною іграшкою. ...

¹⁰⁰ ... повторює мені святі слова: "Любіть і ненавидящих вас!"». — Одна з євангельських заповідей (Матвія. Гл. 5. В. 44; Луки. Гл. 6. В. 27).

...решили послати графа в Вільно и приготовить из него политикоеконома. — Тобто послати на навчання до Віленського університету. Заснований 1579 р. як Віленська академія.

¹⁰¹ Едукація (лат. educatio) — виховання.

¹⁰² ...всі університети, починаючи від Геттінгенського. — Геттінгенський університет заснований 1737 р. У м. Геттінгені (Німеччина). У XIX ст. — один із провідних центрів культурного і політичного життя країни.

¹⁰³ ... ухвалили вислати його до Вільна. — Тобто послати на навчання до Віленського університету. Заснований 1579 р. як Віленська академія.

¹⁰⁴ ...уехал он в огромном дорожном берлине... — тобто кареті.

Дай їй князя або генерала... («Княгиня»)

— Катерині Дем'янівні пішов уже другий годочок; як вона вперше сама на ноги стала, я привела її за рученьку до вітальні, де вони зранку чай пили. Господи! Що то за радощі були, і сказати не можна! Катерина Лукіянівна взяла її на руки і, поцілувавши, так і сказала, *що ні за кого в світі не віддасть її заміж, як тільки за князя чи генерала якого... Ох-ох! Так воно й сталося на наше безголов'я. А які люди сваталися! Так ні, — дай їй князя або генерала... От тобі й князь!...*

— Еге ж, таки нема що казати, хороший! — перебив господар — дався він їй, сердешній, у знаки.

<...>

... недалеко від нашого села, на Трубайлі, хутір майора Ячного, — ви його, Степановичу, знаєте, самого майора? Він і тепер ще, дякувати Богу, здоров проживає... А що за господар, — так і небіжчикові нашому, Дем'янові Федоровичу, не уступить. Щоправда, в нього на все десять хат на хуторі, але зате й хати, але й люди! Що не хата, то й сім'я душ у десять. Звісне діло, в добрі та в розкошах живуть; а в самого майора ставочок, млинчик, садочок, а домочок, мов та писанка: чистенький, біленький, тільки дивись та милуйся на нього! А що ж було б, якби в нього ще й господиня була жива! а то він сам за всіх господарює. Щоправда, був у нього синок, але що то?! Ще, можна сказати, дитина, та й те не на очах росло, а було десь у школах, — не знаю, чи в Києві, чи в Ніжині.

— А були вони з нашим небіжчиком великі приятелі. Було, або наш у нього, або він у нашого, — шматка хліба не з'їдять нарізно, усе вкупі. На свята приїздив до нього гостювати й син його з школи, та тільки й слава, що приїздив до батька, а в нас, було, і днює, і ночує, все, було, з моєю Катрусею, — і в полі, і в садку, і в покоях: одне без одного нікуди; як я, було, дивлюся на них та й думаю: *от виросте парочка, на диво! Вони просто одне для одного на світ Божий народилися. Так думав і майор, так думав і наш Дем'ян Федорович, а за дітей і говорити нема що; всі так думали, та не так думала Катерина Лукіянівна. Вона спала й бачила своїм зятем або князя, або генерала, а про інших і думати не хотіла!* Було, як прийде йому, сердешному, час вирушати до школи, то Катруся моя вже за тиждень починає плакати, а коли він зовсім уже від'їде, так вона просто ляже в ліжку й довго після того не їсть нічого і ніяк не п'є. Господь її знає, чим вона й жива була.

— Так то вони, мої голуб'ята, росли та й вирости вкупі та й покохалися собі, сердешні, на своє безголов'я, Господи! Я вже в домовину дивлюся, а як згадаю за них, моїх пташенят, так ніби знову молодію. Було, вже саме перед тим, як їм треба було розлучатися, зійдуться собі в садку, стануть десь під липою чи під берестом, обіймуться, поцілуються й довго-довго дивляться одне одному в очі, а сльози в обох із очей, так наче перли, котяться. Мабуть, одчували вони, що не дадуть їм жити одне для одного.

— От він уже й скінчив свою школу. Небіжчик губернатор Катеринич узяв його до себе в Київ і приділив до якоїсь там палати¹⁰⁵, тільки не вмію вам сказати, до чого він приділив його в тій палаті. Перебув він рік у тій палаті, а на другий приїздив до нас у гості та й давай сватати мою Катруся. Дем'ян Федорович, царство йому небесне, таки зразу згодились і кажуть, що кращого чоловіка нашій Катрусі не знайти й за морями. І правду казали. Та що ж? Сама — не Катруся сама, Боже борони, а сама Катерина Лукіянівна — уперлася руками й ногами. "Як? — кричить, було — щоб я свою єдину дочку віддала за якогось хуторянина, за гречкосія? Ні, краще в домовину її покладу, аніж побачу її, мою любу Катруся, на хуторі Ячного! Що вона там робитиме? Гиндики годувати? Гуси заганяти? Ні! Не для того я її на світ породила, не для

¹⁰⁵ ... приділив до якоїсь там палати.— Тобто в одну з установ губернської адміністрації (казенна палата, контрольна палата тощо).

хутора Ячного я її виховувала..." Накричиться, було, і замкнеться на цілий день у своєму покої. А пан сам коло неї і так, і сьак... Ні, хоч і не підходить, — все своє провадить; князя або генерала, та й годі. Небіжчик Дем'ян Федорович хотів був уже без її волі перевінчати їх та, мабуть, Бог не судив йому це добре діло зробити. На Різдво він, повернувшись з Козельця, занедужав, а на Середохресній¹⁰⁶ і Богу душу віддав.

— Господи! Ще й тепер згадати страшно! Як він її вже на смертній постелі просив, щоб не віддавала Катрусі ні за князя, ні за генерала, а щоб віддала її за молодого Ячного, чи за кого іншого, аби тільки за рівню свою. Ні, таки поставила на своєму.

Наче за гріх, саме в чистий четвер¹⁰⁷ вступила в Козелець драгунія¹⁰⁸ та й заквартирувала по хуторах та по селах на ціле літо. Але ж і драгунія то була! Бодай вона ніколи до нас не верталася! Ой, далася ж вона в знаки, ота клята драгунія! Не одна чорнобривка вмилася сльозами, проводжаючи оту іродову драгунію! У самому тільки нашому селі zostалися чотири покритки, а скільки в Оглаві, чи то в Гоголеві¹⁰⁹? Там, мабуть, і не зчислити!

— Горе нам, горе нам з тими драгунами! — промовив господар, наливаючи чарку слив'янки.

— Ще й тепер страшно згадати, — говорила далі старенька. — Раз якось сидимо ми надвечір усі троє в вітальні; я, здається, шкарпетки плела, Катерина Лукіянівна сиділа так, а Катруся книжку читала, та таку жалісну, що я трохи-трохи на заплакала: про якогось запорожця Киршу, чи про Юрія¹¹⁰, добре не згадаю, а тільки що дуже жалісну. От уже дочиталася вона, моя рибонька, як того Юрія-запорожця закували в кайдани й до в'язниці посадовили¹¹¹, аж гульк, дивимося — входить до кімнати драгун: височезний, вусатий, а пика, неначе решето — гладка та червона, здавалося, червоніша за комір, пришитий у нього на мундирі. "Я — каже — такий і такий, князь Мордатий"¹¹² а я собі думаю: "ми самі бачимо, що ти мордатий!" — "Я — каже — купую овес і сіно, чи немає в вас на продаж?" — "Є, — каже Катерина Лукіянівна — прошу сідати." От він собі й сів, а ми з Катрусєю пішли до другої хати дочитувати книжку. Тільки що почала вона читати, аж іде Катерина Лукіянівна та й каже: "От тобі, Катрусю, й суджений твій." Ми як сиділи, так і завмерли! Як там воно сталося в них того нещасливого вечора та як він сватався, ми нічого не знали; тільки з того самого вечора князь почав до нас їздити що Божого дня і рано, й вечір. А молодого Ячного, як приїде, бувало, з Києва, і у двір не пускали; ходить, було, поза садом та плаче, а ми, дивлячись на нього, і собі в сльози. Та що там, — не допомогли і сльози, ані-ні! Катерина Лукіянівна таки поставила на свому: саме за рік після смерті Дем'яна Федоровича, на Великодніх Святах просватала вона за князя мою Катрусю безталанну.

¹⁰⁶ *Середохресній* — третя неділя Великого посту.

¹⁰⁷ *Чистий четвер* — четвер перед Великоднем.

¹⁰⁸ *...вступила в Козелець драгунія...* — Драгуни — у тодішній російській і деяких іноземних арміях — вид кавалерії, призначений вести бій у пішому і кінному строю.

¹⁰⁹ *в Оглаві, чи то в Гоголеві* — Гоголів (стара назва — Оглав) — містечко Остерського повіту Чернігівської губернії (тепер село Броварського району Київської області).

¹¹⁰ *... про якогось запорожця Киршу, чи про Юрія.* — Йдеться про популярний роман російського письменника Михайла Миколайовича Загоскіна (1789 — 1852) «Юрий Милославский, или Русские в 1612 году» (1829). Поряд з головним героєм — боярином Юрієм Дмитровичем Милославським — у творі діє сміливий і винахідливий запорозький козак Кирша, який у скрутний для Юрія час постійно приходить йому на допомогу.

¹¹¹ *... уже дочиталася вона, моя рибонька, як того Юрія-запорожця закували в кайдани й до в'язниці посадовили.* — епізод з третього розділу третьої частини роману М. Загоскіна.

¹¹² *...князь Мордатий!* — Прототипом жорстокого визискувача селян, деспота князя Мордатова у повісті «Княгиня» і князя в поемі «Княжна» був чернігівський поміщик князь Микола Іванович Кейкуатов (1806 — 1865), а прототипом Катрусі в повісті «Княгиня» та княгині в поемі «Княжна» — його друга дружина, дочка збіднілої поміщиці М. Я. Бутович Катерина Федорівна (1827 — 1848).

— І таки можна сказати, що безталанна! З усього добра, з усіх розкошів тільки й зосталося, що два вітряки, та й сама ще, Бог знає, чи виживе, — промовив ніби сам про себе господар, наливаючи чарку слив'янки.

— А ось як було, Степановичу! На Провідному тижні їх і перевінчали. Плакала вона, плакала, моя безталанниця, та що з того! Мабуть, така була воля Господня, — не вмолила вона Його, милосердного; мабуть, Господь Бог кого любить, того й карає.

Другого дня після шлюбу переїхав він до нас з Козельця, а з ним і денщик його Яшка, такий брудний, обірваний, теж приїхав. Тільки й добра було в них, що величезний білий собака кучерявий, юхтовий зелений кисет та довга люлька. От з того дня й пішло нове господарювання.

На тому слові стара спинилася, помовчала трохи і, перехрестившись, заговорила знову:

— Господи, прости мене, непростенну грішницю! За що я осуджую чоловіка, що нічого мені лихого не зробив? Але як подумаю, то він і мені таки багато лиха наробив. Він, прости йому, Владико милосердний, — тут старенька знову перехрестилась — він, душогуб, занапастив мій єдиний скарб, мою одну-єдину любов! Я ніколи нікого в світі так не любила, як полюбила її, мою нещасну, мою бездольну Катрусю. Була в мене одна-єдина радість, одне-єдине солодке щастя, — це побачити її щасливою дружиною. І що ж! *Сльози, сльози, сльози та ганьба! А все мати! всьому причиною була вона, рідна мати! Забаглося їй, мовляв, свою дочку єдину бачити княгинєю! От тобі й княгиня! Милуйся тепер на свою княгиню! Милуйся тепер на прекрасне своє село, на свій сад зелений, на свій дім високий! Милуйся, Катерино Лукіянівно! Милуйся на свої хороші вчинки! Ти, одна ти, все оце натворила!*

— Та цур їй, Микитівно, не згадуйте її, нехай їй лихо сниться! Розкажіть, що там далі буде.

— Ох! Я не знаю, як мені й оповідати, бо тут піде таке страшне та гидке, що гріх і подумати, а не те, що переказувати.

— Розкажіть вже, Микитівно, до краю, а то не треба було й зачинать, — сказав господар, наливаючи чарку слив'янки й підносячи її оповідачці.

— Спасибі, Степановичу, спасибі, я вже моїми слізьми впила.

— А не хочете, то як хочете, так ми з добродієм вип'ємо, а ви тимчасом розкажете, як воно у вас те нове господарювання почалося, — говорив далі господар, частуючи мене слив'янкою.

— А почалось ось як, — промовила бабуса і, помовчавши, мало не скрикнула:

— Ну, скажіть же мені, люди добрі, чого цій грішниці ще бракувало? *Пані на всю губу! Всякого добра видимо-невидимо, в розкошах купалася! Так ні! Мало! Дайте мені зятя — князя, а то умру, як не дасте! Добула, виторгувала, купила собі князя, продавши свою єдину дочку. Ой, матері, матері, забуваєте ви, як ви, дитину рожавши, страждали, — коли так дешево продаєте дитину, що вам так дорого обійшлася?*

Стара замовкла, а господар сказав:

— Усе воно так, Микитівно, а ми все таки не знаємо, як у вас почалося нове господарювання.

І вона спокійно оповідала далі:

— А почалося воно, Степановичу, так, що князь у покоях псарню завів... От як почалося нове господарювання... Що Божого дня гульня та бенкети; світу Божого, було, не бачиш за димом від тютюну, а вже про інше нема що й казати. А ще, було, як покличе до себе на полювання усю свою драгунію з Козельця, то й не приведи, Господи! Наїдуть п'яні, брудні, гидкі такі, що не дай Боже й уві сні таких побачити! Та ще кожен візьме собі по денщику такому ж гидкому, як і сам. Та й не день, не два, не три, а цілий тиждень гостюють. А чого вони за той тиждень накоять у домі, так мені й оповідати сором! Свининець, сущий

свининець! Так що, було, цілий місяць після них миємо та викурюємо. Отут тільки я й довідалась, що значить ота драгунія. А Катерина Лукіянівна дивиться на них та тільки посміхається, та й годі!

— Не минуло й місяця, як він усе вже прибрав до своїх рук. Ключі від скрині й льоху були в того поганого Яшки, так що, коли чого захоче Катерина Лукіянівна, то треба було просити в Яшки. Отут і вона вже вперше й заплакала, тут і вона вже побачила свого князя таким, яким його треба було матері бачити ще до шлюбу. Але ж вона, горда, й знаку не подавала, що все бачить. А як прийде, було, їй до скруту, не в могу стане, вона, хоч і через велику силу, а все таки всміхається та на жарти все й поверне. А Катруся, моя бідна Катруся, сидить, було, в своєму покої день і ніч та сльози річкою розливає... А він — і це не раз таке траплялося — приїде опівночі з Козельця п'яний, привезе з собою жида з цимбалами, поставить усіх на ноги: "Танцюйте, — кричить — хохлацькі душі, а ні, то всіх вас передешу!" Ми, було, з Катрусею втечемо собі: влітку в сад, а зимою не раз і в селянській хаті ночували.

— Мені тільки ось що здається чудним, — перебив її господар — як ви не догадалися п'яного його задушити, а сказали б, що вмер з перепою, або просто згорів.

— Е! Таке думаєте! Легко воно сказати!... а гріх, а страшний суд, Степановичу? Ні, нехай собі вмирає своєю смертю. Господь йому — і суд, і кара, а не ми, грішні.

— Воно ніби й так, Микитівно, та буває ще й ось як: одному розбишаці на сповіді в Києві чернець загадав таку покуту, чи пак епітимію¹¹³: "Візьми, — каже — непростенний грішнику, два камені, зв'яжи їх до купи ремнем-сирицею, перекинь через плечі, і коли ремінь перерветься, тоді гріхи твої прощені будуть." Отож іде він з тими каменями через кладовище та й бачить, що на свіжій могилі блудний син матір свою проклинає. — "Господи, — каже розбишака — не одну добру людину вирядив я на той світ, виряджу я туди й цього злочинця-злоріку!" — І як тільки вбив його, ремінь наче ножом перерізало. От що! — виразисто додав господар.

— Ну, так що ж там у вас потім діялось, Микитівно? — сказав він, присовуючи до себе кухоль з слив'янкою.

— Ох, діялось, Степановичу, діялось! Співи та танці, та північні бенкети, і до того добенкетувалися, що на кінець зими нічого було й на стіл поставити. Драгунія, знаєте, така голодна наїде, що хоч макітру порожню постав їй на стіл, то й ту з'їсть. Все, що не постав, — неначе мітлою зметуть, а як, було, не встигнемо вчас з столу посуд забрати, то й посуд полетить під стіл; сказано — п'яні люди! А сам князь сидить собі за столом та знай у долоні плеще та кричить: ура! Спершу я не розуміла цього слова та й думала, що він сердиться та лає своїх гостей, а виходить — він тішився, що вони його добро плюндрували.

Отак от вони цілу зиму просодомили та прогоморрили¹¹⁴, а навесні дивимося: наше поле не зеленіє, — ні трава, ні жито, ні пшениця не зеленіють.

Минули й Зелені Свята, а поле чорне, наче на ньому нічого й не сіяно. Вже й молебствували, і воду в криницях святили, — ні, нічого не зійшло. Ярину посіяли, — зерно в землі заглобло... Люди заплакали, худоба заревла з голоду, а нарешті й собаки завили та порозбігались. І Господь його знає, звідкіля вовки взялися, — вдень і вночі так, було, й ходять по селі. Ой, було горе, всесвітнє горе! А нам було горе подвійне: одне — те, що люди на селі пухли з голоду, здихали, як ті собаки, — без сповіді, без святого причастя (отець Купріян і сам занедужав); а друге наше горе було те, що наш князь нічого цього не бачить: закличе до себе свою драгунію з Козельця — з челяддю, з кінями, з собаками, та й годує їх та поїть цілий

¹¹³ ...одному разбойнику на исповиди в Києве чернець задав такую покуту. — Переказ одного з варіантів поширеної у фольклорі та писемній літературі легенди про «великого грішника».

¹¹⁴ ...всю зиму просодомили и прогоморрили... — Содом і Гоморра — давньопалестинські міста, зруйновані землетрусом. За Біблією, жителі цих міст були покарані за їхню розбещеність. Звідси вислови «содом», «содом і гоморра», що означають розбещеність, хаос, безладдя.

місяць, а про те йому й байдуже, що в селян жадної стріхи на хатах не залишилося, все скотина з'їла; у лісі не залишилося жадного дерева живого: ні дуба, ні ясеня, ні клена, ні осики, та на що вже верба — яка гірка, — і ту люди пообдирали та й з'їли. Ой, Господи, що то Господь робить з людиною! Глянеш, було, зовсім не чоловік ходить, а щось страшне, звіря якесь голодне; без жаху й глянути на нього не можна!... А діти!... оті бідні діти! Просто пухли з голоду; лазять, було, серед вулиці, наче цуценята, та тільки й знають одне слово: "папи, папи!"¹¹⁵ ...

Ви, може, собі думаєте, що хліба в нас не було? Миші його їли в скиртах та в коморах, літ п'ять можна було б годувати не тільки наше село, а й цілий Козелець. Та що ж ти робитимеш? Не дає людям: "Краще — каже — продам, як подорожчає, а люди нехайдохнуть, од них користі мало!"... Катруся, моя бідна, заїкнеться було замовити слово за людей, а він на неї гаркне, як на свого білого собаку: "Мовчи, хіба я не знаю, що роблю?" Вона й замовкне; піде до другого покою та в сльози, а я, дивлячись на неї, й собі! Що з ним зробиш? Сказано, звір, а не людина! І Бог його святий знає, як вона ще оту бідну дитину виносила!

Звичайна жінка — найлучша («Художник»)

Де ж початок цього лиха? А от де: у вихованні. Коли ніжних батьків Бог благословить вродливою дочкою, то вони самі починають її псувати, пестячи її більш, ніж інших дітей; а про освіту своєї улюблениці вони от що думають і навіть говорять: "Пощо даремно мордувати дитину пустою книжкою? Вона й без книжки й навіть без посагу зробить блискучу кар'єру". І красуня справді робить блискучу кар'єру. Пророцтво батьків справдилося, чого ж іще треба? Такий початок зла, а продовження, — та я не запевнюю, а тільки припускаю, — продовження таке:

Наше любе слав'янське плем'я, хоч і залічують його до родини кавказької, та щодо краси, то воно не геть то відійшло від породи фінської та монгольської; тому вродлива жінка у нас — явище дуже рідке. І от ледве те рідке "явище" виросте з пелюшок, як ми починаємо його начиняти своїми безглуздими похвалами, себелюбством та іншим сміттям і нарешті робимо з нього дерев'яну ляльку на шарнірах, на зразок отих, що ними користуються малярі, укладаючи драперії.

У країнах, що їх Бог благословив вродливим жіноцтвом, красуні мусять бути звичайними собі жінками, а **звичайна жінка, на мою думку, — найлучша.**

Їх дитячий вік був зовсім однаковий, а тепер така різниця! («Музика»)

Чудне, однаке, психологічне завдання! Наприклад, Ліза, як дві краплі води, похожа на Наталю, й я її щодня бачу, та не можу любитися з неї так, як люблюся з Наталі. Вона, здається, надто жвава, більш похожа на хлопця, ні до чого не горнеться, вчиться без охоти й музики не любить.

Що це значить? їх дитячий вік був зовсім однаковий, а тепер така різниця!

Як вам відомо, м-ле Адольфіні того ж року відмовив Арновський. І знаєте за що? Гидкий ласощохлист! Він не мав сили звести її до погібелі тай вигнав із дому, назвавши при всіх розпусницею.

...Так! М-ле Адольфіна була конечно потрібна для Лізи. Безталанна дитина! Чого вона навчиться, що достане гарного від своєї виховательки — темної, старої, гидкої дівки? (Це — вельмишановна сеструня п. Арновського.) Вона відділила її від товариства пансіонерок і перевела до себе, — і все оце, я певен, на приказ братика. Огидливі люди! Ліза надзвичайно

¹¹⁵ ...знають одне слово: «Папи! папи!» — Папа — хліб.

швидко росте. Пан Арновський пише, щоб цього року сподівались його з-за границі. Він іще торік виїхав брати купелі через якусь застарілу хворобу.

Мені більше до вподоби родинний побут простих людей
(«Художник»)

Як у самій людині я люблю, або краще сказати, обожаю все прекрасне, з її гарного зовнішнього вигляду починаючи, так само, якщо не більше, — й високі мистецькі твори людського розуму й людських рук. І жінка, й чоловік, коли вони по світському виховані, — однаково мені до вподоби. Усе в них, від слів до рухів, у такій рівній, згідній гармонії; у них у всіх навіть живчик, здається, б'є однаково. Дурень і розумний, флегматик і сангвінік — такі явища серед них нечасто побачиш, та ледве чи й побачиш, і це мені дуже подобається. Але це почуття недовго в мене зостається, бо я народився й виріс не серед них, а своїм вихованням, за мідний гріш здобути, і поготів не можу з ними рівнятися. І тому, не вважаючи на всю чарівну привабливість їхнього життя, *мені більше до вподоби родинний побут простих людей*

Нащо вони дітей плодять?
(«Мандрівка з приємністю та й не без моралі»)

У моєї прекрасної кузини¹¹⁶ росте чарівлива дитина, дівчинка років чотирьох чи коло того, жвава, любя, справжній херувим, що злетів з неба, і херувима цього, це чарівне створіння доручено брудній сільській бабі. А ніжна матуся шнуркується собі та присмалює кучерика навіть над потилицею, і ні про що не дбає. Одного разу привіз я для Наталочки (так звуть дитину)¹¹⁷ граматку й дитячу книжечку про природу з малюнками. Треба було бачити, з яким недитячим захватом тішилась вона моїм подарунком та з якою цікавістю розпитувала свою красуню-матусю про значення кожного малюнку. Але матуся — ой, лишенько! — або до мене зверталась, або просто відсилала її до няньки бавитися в ляльки. Мені стало сумно, і я, не починаючи здалека, зняв мову про обов'язки матері. Кузина спочатку слухала мене, але коли я зачепив справу глибше й почав живо й рельєфно малювати перед нею ці святі обов'язки, вона стиха заспівала: "Не шей ты мне, матушка, красный сарафань"¹¹⁸. Хоч ти їй кіл на голові теши, подумав я, і трохи був не вшкварив штуки, себто хотів плюнути й вийти, — однак здержався й тільки запалив цигару та вийшов до другої хати.

Нащо вони дітей плодять, ці амфібії, ці бездушні автомати? Нащо вони заміж виходять, оці мертві кралі? Щоб "кар'єру зробити", як висловлюється моя кузина, а діти — це вже неминучий наслідок кар'єри, та й годі. Бідні, бездушні матері! Ви свій обов'язок, свою святую повинність передаєте наймичці-гувернантці, або — ще гірше, сільській темній бабі. Чи ж диво після того, що порода гарненьких ляльок не переводиться у нас? Та й чи буде колись кінець отій породі? Либонь, що ні: вона страшенно живуча на нашому плодючому, [але] здичавілому ґрунті.

Не все, що сіре, то й вовк
(«Художник»)

... і для генія мабуть, як і для нашого брата, хатнє вогнище та родинне коло необхідні. Це так, бо душі, що відчуває й любить все високе й гарне в природі й у мистецтві, потрібний моральний відпочинок після того, як вона натішиться цією чарівною гармонією; а солодкого

¹¹⁶ Автобіографічний епізод, у якому відбито взаємини Шевченка з А. О. Усковою.

¹¹⁷ *Одного разу привіз я для Наталочки...* — Наташа — старша дочка Ускових, до якої Шевченко ставився з почуттям сердечної приязні.

¹¹⁸ *«Не шей ты мне, матушка, красный сарафан»* — популярний російський романс на текст Миколи Григоровича Циганова (1797 — 1831), музика Олександра Егоровича Варламова (1801 — 1848).

відпочинку потомлене серце може зазнати тільки в гурті дітей та доброї жінки, що вміє любити. Блаженний, стократ блаженний той чоловік і той мистець, що його життя, неслухно зване прозаїчним, осяяла прекрасна муза гармонії! Його блаженство, як і Господнє, не має краю.

У своїх спостереженнях щодо родинного щастя от що я запримітив. Спостереження мої відносяться взагалі до всіх людей, особливо ж до натхнених прихильників усього доброго і прекрасного в природі; власне вони, бідолахи, й бувають тяжкою жертвою свого обоженного ідола — краси. Винувати їх не можна, бо краса взагалі, а жіноча краса особливо, впливає на них так, що зовсім їх губить. Інакше й бути не може. А це й є те каламутне джерело, що затроює все прекрасне й велике в житті.

"Як-то?" — закричать палкі юнаки: "красуню створив Бог тільки на те, щоб осолодити наше життя, повне сліз і турбот!" Що правда, то правда, має вона оте призначення від Бога, але ж вона, або краще сказати, ми потрапили змінити її високе божественне призначення й зробили з неї ідола без душі й без життя. В ній одне почуття поглинуло всі інші прекрасні почуття: це — егоїзм, що повстає з свідомості власної краси — краси, яка все руйнує. Коли вона ще дитиною була, ми дали їй одчуті, що вона колись буде шарпати й запалювати наші серця. Щоправда, ми їй про це натякнули тільки, але вона це так швидко збагнула, так глибоко зрозуміла й одчула свою майбутню силу, що з того фатального дня стала невинною кокеткою й поклоняється власній красі до гробової дошки. Дзеркало стало єдиним товаришем її нікчемного, егоїстичного життя. Жадне в світі виховання не може її переродити. Так глибоко запало випадково кинуте нами зерно себелюбства й кокетства, якого вже нічим не вилікуєш!

Такий результат моїх спостережень над красунями взагалі й над упривілейованими зокрема. Упривілейована красуня може бути тільки — красунею: ні лагідною жінкою, що любить, ні доброю, ніжною матір'ю, ні навіть палкою коханкою. Вона дерев'яна красуня та й годі, а дурницею було б з нашого боку чогось більшого від дерева вимагати.

Тому я й ражу милуватися цими прекрасними статуями здалека, але ніяк з ними не зближуватися, а тим більше не женитися з ними, особливо мистцям і взагалі людям, що присвятили себе науці чи мистецтву. Коли маляреві потрібна вродлива жінка для його любого мистецтва, для цього є натурниці, танцюристкі та інші цехові робітниці, а вдома йому, як і кожній звичайній людині, потрібна добра жінка, що любить, а зовсім не упривілейована красуня. Вона, ця упривілейована красуня, тільки на одну мить осяє яскравими, що аж сліплять, променями радості тиху домівку улюбленця Божого, а потім од тієї хвилиної радості, як од метеору, що блиснув і зник, і сліду не зостається. Красуні, як, справжній акторці, потрібна юрба поклонників, правдивих чи фальшивих, — для неї це однаково, як і для стародавнього ідола, — аби були поклонники, бо без них вона, як і стародавній кумир, — прекрасна мармурова статуя та й годі.

Не все ж, що сіре, то й вовк, — каже наша приказка; бувають винятки й серед гарних жінок, бо природа безмежно різноманітна. Я глибоко вірю, що є й такі винятки, але вірю також, що такі винятки явище надзвичайне.

Нещасний («Нещасний»)

...надвечір вертався слободою до свого помешкання і, завернувши за ріг якоїсь убогої хатинки, побачив юрбу солдатів, що йшли з балалайкою та з бубном. Юрба спинилась проти хатки і стала в круг, — залунала хвацька пісня з бубном та присвистом, і з натовпу почулося:

— Оце так поміщик! Оце так дворянин! Орел та й годі!

<...>

Мене вразила постава цього юнака: в ньому було щось благородне, а разом із цим щось низьке, відразливе. За натовпом я не міг як слід до нього придивитися і, відходячи геть, спитався солдата, що видався мені тверезіший за своїх товаришів:

— Хто це такий у вас, що так гарно танцює?

— Нещасний! — відповів мені нашвидку солдат і поспішив за юрбою.

<...>

Це був юнак, записаний у солдати на прохання рідної матері.

Цей випадок мене дуже зацікавив, але як було розгадати таку загадку? Нічого кращого не міг я надумати, як познайомитися з самим суб'єктом і дізнатися від нього самого всю правду, та ба! як же ж я помилився!

Показалося, що він — мало не ідіот: уперто мовчав, коли був тверезий, а від одної чарки горілки п'янів і починав тоді клясти свою матір, самого себе і все своє оточення; тільки танці мали ще якусь принаду для нього, а більш нічого. Спробував я вивідати від нього щось про його освіту, та він почав верзти таку нісенітницю, що краще було й не пробувати. Якось приходить він до мене на підпитку і бачить у мене на столі розгорнуту книжку. — "Що це ви читаете?" — питає він. — "Мертві Душі". — "А! це твір Еженя Сю?"¹¹⁹ — "А так!" — відповів я.

<...>

Іполітко ... зростав, мов той славетний богатир — не щоднини, а щогодини, жив, як то кажуть, наче сир у маслі купаючись. Марія Федорівна, хоч зачерствіла в усіх почуттях, але до свого сина виявляла безмежну ніжність: дозволяла йому все, що звичайно дозволяє мати, яка по-дурному любить свою дитину. Вона й не думала починати вчити його письма: "вивчиться ще, — казала вона сусідкам — нащо передчасно виснажувати дитину." І от Іполітко "розвивався" собі далі серед няньок та покоївок.

<...>

Деякі, зрозуміло більш-менш незалежні, а тому і зухвалі, вольнодумки-сусідки нагадували іноді Марії Федорівні, що Іполітеньці вже чотирнадцятий рочок, що пора б його вже і грамоті вчити. "Дурні ви, — думала Марья Федорівна, — зі своєю грамотою; адже він стовповий дворянин"¹²⁰, поміщик — та ще і поміщик який? 1000 душ чистогану. Не по-вашому — три з половиною душі, та і ті три рази закладені і перезаставлені. Ось воно що. До нього, безграмотного, ви ж, грамотні, прийдете та в ноги вклонитеся".

Такими видимими аргументами доводила вона даремність грамоти для свого милого Іполітеньки.

Проте, одного доброго ранку Марія Федорівна послала до канцелярії маєтку по писаря Хведька і наказала йому вчити Іполітка письма: "так, для проформи", — казала вона.

Іполітко не тільки був дуже розбещеною дитиною, але, як виявилось, був ще й надміру тупий. Учневі, звичайно, нічого з того не було, а кріпака-вчителя таки частенько водили до стайні (а до стайні знати, для чого водять). Бідолашний Хведько мучився, мучився з своїм пустоголовим учнем, нарешті взявся за розум. Якось Іполітко разом із своїми забавками приніс до шкільного покою кілька мідяних п'ятаків. Хведько зміркував справу, розпитав учня, звідкіля він узяв оті кругленькі цяцьки; той сказав йому, що в мамуні під ліжком у скрині лежить повний мішок таких цяцьок.

— Так от що, Іполітку, — сказав услесливо Хведько — чи хотіли б ви зовсім не вчитись?

— Хотів би, — відповів весело учень.

— Так подаруйте сьогодні мені оці цяцьки та йдіть гуляти на цілий день, а завтра, коли прийдете вчитися, то принесіть іще, а коли можна, то захопіть якнайбільше; тільки вважайте, щоб мамуна не бачили, бо тоді вони все таки будуть вас до науки приневолювати.

¹¹⁹ *Що це ви читаете?* — питає він. — *"Мертві Душі"*. — *"А! це твір Еженя Сю?"* — Ежен Сю (1804 — 1857) — французький письменник, твори якого набули великої популярності в Росії.

¹²⁰ *...стовповий дворянин...* — давнього роду, дворянство якого пройшло через кілька поколінь.

Наставник непотрібно турбувався: учень давно вже добре знав "мистецтво", що зветься злодійством. Нянька Оксана вже років зо три діставала через свого вихованця крадений цукор, цукерки й різні ласощі, а час од часу й оті мідяні круглі цяцьки. Отже, пересторога була цілком зайва.

Другого дня, як і вмовилися, учень приніс учителеві штук із десять п'ятаків і був звільнений од науки. Третього дня сума вже була більша, четвертого — ще більша; день-у-день робилося те саме, так що до кінця місяця мішок був уже порожній.

Коли учень сповістив свого вчителя про цю справді сумну подію, то вчитель, поміркувавши трохи, спитав:

— А чи не завважали ви, Іполіте Івановичу, де в мамуні переховуються такі самі цяцьки, тільки біленькі?

— Не знаю, не бачив, — одповів учень.

— А коли не знаєте, то сідайте вчитися.

— Я завтра ж довідаюся — зарепетував зляканий учень — і принесу тобі, скільки хочеш, тільки не вчи мене.

— Добре, побачимо, ідіть гуляти, тільки пам'ятайте, — до завтра.

А назавтра Марії Федорівні потрібні були нащось мідні гроші; вона до мішка, а мішок порожній.

Покликали покоївок та няньок. З'явилися ті й другі.

— Ви, такі, сякі, — каже Марія Федорівна — з мішка гроші повиягали?

— Ні, пані, ми й не бачили.

— Різок! — гукнула вона на лакея.

З'явилися різки та ще два лакеї. Почалось катування, всіх перебрали. Оксани не було вдома; послали й по неї; приходять Оксана та й каже: "За що ви, пані, людей катуєте? Це ж панич постягав гроші для свого вчителя".

Гірко ж заплатила бідолашна Оксана за свою зухвалість; вона дістала вдвоє більше за інших.

Відправивши покоївок, Марія Федорівна пішла шукати по кімнатах Іполітка, але Іполітко, хоч який був дурний, зміркував одразу, що недурно дівки аж вили, репетуючи, і, не діждавшись, аж те виття скінчиться, втік до саду. Після даремного шукання по кімнатах Марія Федорівна розіслала всю челядь і сама пішла шукати Іполітка, а він, не буди дурень, доки їсти не схотілося, сидів у кущах, а коли побачив, що понесли Колі обідати, то пішов до його офіцини і без церемонії доценту з'їв його вбогу трапезу. Але на горе йому саме за тою трапезою і зловила його сама Марія Федорівна. І дістав же бідолашний Коля за переховування злодія! Крім лайок, докорів і загроз, йому заборонено було давати щобудь їсти, — хіба що шматок чорного хліба та кварту води, аж до прийдешнього дозволу.

Ніжно, лагідно, справді як мати, випитала Марія Федорівна в Іполіта, коли й кому давав він гроші, а довідавшись про все докладно, звеліла Хведька-наставника вибити добре різками й на час до дня Кузьми й Дем'яна¹²¹ наказала йому доглядати худоби, а після того дня відвезти його до міста й здати в солдати. Сказано — зроблено.

Тепер іще треба було подумати за Іполіта, що з ним робити? Аджеж йому вже на п'ятнадцятий рік пішло, а ці недолюдки на селі, чого доброго, ще зопсують його. Треба відвезти його до Петербургу й віддати до якогось благородного пансіону. Як задумала Марія Федорівна, так і сталося.

<...>

У неділю, хоч і як тяжко це було Марії Федорівні, вийшла вона з дому точно в третій годині. Хотіла й Іполітка взяти з собою, та він пішов до вчителя повторювати завдання. ...

¹²¹ на час до дня Кузьми й Дем'яна. — Тобто до дня святих Кузьми і Дем'яна, що припадає на 1 листопада за ст. ст., коли вже перестають пасти худобу.

Години до шостої сиділа вона біля церковної огорожі, а про вінчання не було й чутки. Нарешті вона встала й пішла додому, кажучи сама собі: "Мабуть, вони в іншій церкві звінчалися. А ну ж, пройду повз дім Юлії Карлівни!" І вона подалася до того дому.

Ще здалека, не доходячи до дому Юлії Карлівни¹²², вона почула музику й співи.. "Так воно й є, весілля", — подумала вона, підійшла весела до самих вікон, зазирнула до одного з них, і що ж там побачила? Сором і жах! Її любий Іполітко п'яний, в подертій сорочці, без шлейок та іншого, танцював з так само не зовсім тверезою розпусно-веселою дівчиною під смутні звуки фортепіяна. (Так ось де він брав перші лекції цього великого мистецтва, якому так щиро дивувались солдати в фортеці Орській).

<...>

Ближчої неділі тихо й скромно відбулося вінчання в Знаменській церкві. Серед інших цікавих була в церкві й Марія Федорівна; коли все скінчилося, вона підійшла до Лізи й привітала її з приводу взятого шлюбу.

Ліза зойкнула й зомліла, а Марія Федорівна хутко зникла серед натовпу.

Весело повернулась вона додому й дала наказ Оксані збиратися в дорогу.

— Досить з мене, — додала вона. — Натішилася я в цьому клятому Петербурзі, тепер ще залишилося оженити Іполітка, і на тім справам кінець.

Оксана, побачивши пані в доброму настрої, випросилася з дому й дістала дозвіл. Марії Федорівні й на думку не спало, що Оксана випросилася на весілля до Лисавети Іванівни.

Весілля було бучне. Серед гостей визначився Іполітко, який до ранку так насмоктався, що його там і спать поклали.

Другого дня Іполітко почув себе погано, і почув себе ще гірше, коли йому сказали, що він заставив за три карбованці свій макінтош у Юлії Карлівни, щоб зробити подарунок молодій. Іполітко, поміркувавши трохи, пішов до Юлії Карлівни, впав перед нею навколішки й виблагав назад курточку й плащ тільки до вечора. Юлія Карлівна змилосярдилась і оддала.

Так-сяк одягся він і вийшов на вулицю. Куди його тепер іти? Він задумався, бо було не до жартів. Матері боявся й на очі показатись, а три карбованці мусів дістати, бо інакше Юлія Карлівна й на поріг не пустить з порожніми руками, а це було йому гірше за все на світі.

Думав він, думав та й видумав такий немудрий, але певний проект: "Мамуня тепер — думав він — уже третій місяць хвора і з дому не виходить, — отже, всі можуть повірити, що вона вмерла, і, якщо я, не заходячи додому, обійду всіх її знайомих і попрошу, щоб дали, хто скільки може, на материн похорон, то невжеж не назбираю трьох карбованців? Це ж дурниця! Та сама майориха Поталкуєва три карбованці дасть. Ура! Прекрасно! Я ж тобі покажу, погано чухонко, що я чесна людина", — і натхнений такою справді геніальною думкою він мало не бігцем пустився вулицею.

Другого дня, десь біля десятої години, почали сходитися приятельки на винос тіла небіжчиці Марії Федорівни. Уявіть собі їхнє здивовання, коли їх зустріла ніби померла Марія Федорівна й почала дякувати, що не забувають її. Вона думала, що приятельки, довідавшись про її скорий від'їзд, прийшли попрощатися з нею. Незабаром вона дуже розчарувалася. Спочатку одна, далі й друга, й третя приятельки не видержали й розказали про справжню мету своєї візити.

Марія Федорівна, хоч як здержувалась, та не мала, однак, сили дослухати красномовної повісти про авантури свого Іполітка; вигнала геть своїх приятельок і послала Оксану по вчителя. Коли скромний педагог прийшов, вона попросила його написати заяву до поліції про те, що її син пропав, і зараз же послала той папір до поліції, а педагогові дала сороківку і просила його купити аркуш штемпльового паперу за п'ятнадцять копійок сріблом.

¹²² ...не доходячи до дому Юлії Карлівни — це у Петербурзі був будинок розпусти.

Того ж дня надвечір поліція повідомила Марію Федорівну про знайдену вівцю, запитуючи одночасно, що з нею робити. "Квартального"¹²³, що прийшов до Марії Федорівни повідомити її про блудного сина¹²⁴, вона попросила написати, до кого слід, папір про те, щоб прийняли Іполіта до міської в'язниці на переховання.

Другого дня Іполітко уже маширував із шнурком на руці, зручно прикриваючися коротеньким плащем, в супроводі поліційного вартового просто до Литовського замку.

Того ж дня по обіді за столом у Марії Федорівни сидів сумирний учитель і майстерно випишував на штемпльовому папері прохання на ім'я царя, щоб було вписано до війська рядовим солдатом сина дідички вдови Хлюпіної за нешанування матері.

Згода на прохання прийшла скоро, і одного гарного ранку Іполітко в гурті арештантів вийшов з Литовського замку¹²⁵ на московський шлях — трактом у напрямку до Оренбургу.

Нічим не можна так швидко піддобрятись, як ласкою до дитини («Княгиня»)

Незабаром за старою ввійшов до хати й господар, несучи на руках дитину, що в нього плакала, але, побачивши стареньку, стулила губоньки і, усміхаючись, простягла до неї свої малюсінькі рученята.

— Візьми його, Микитівно, до себе, — сказав господар, оддаючи дитину старій.

— Бач, воно мужика боїться; сказано — княжа, — додав він, гладячи дитину по голові своєю кошавою й широкою рукою.

У мене в кишені були цукерки. Треба сказати, я той продукт завжди мав у кишені за моїх подорожів по Україні, **бо нічим не можна так швидко піддобритись до мого похмурого земляка, як ласкою до його дитини**; і я часто й не без пожитку брався цієї тактики. Я дав дитині цукерка. Воно спершу подивилося на мене своїми незвичайно великими очима, потім мовчки взяло цукерка і, усміхаючись, сунуло його до своїх рожевих губок.

Тут я міг ближче глянути на дитину й на бабусю. Старенька здалася мені живою картиною Жерарда Доу¹²⁶, а дитина була сущий херувим. Мене вразила ця чиста, тонка краса дитини; очі мої спинились на прекрасному створінні. Стара віднесла дитину геть на бік і перехрестила, — мабуть, від лихого ока, а господар підійшов до мене й сказав:

— А що? Хіба ж не правда, хіба ж не панська дитина?

— Прекрасна дитина, — відповів я й подав дитині ще одного цукерка.

Господар був помітно задоволений моїми гостинцями...

Одніє, матері діти, то й усе повинно бути рівне («Близнята»)

Тимчасом Зося й Ватя вчилися й виростали. А зростали вони, як казкові богатирі, не днями, а годинами, та й училися вони теж по-богатирському. Та тут треба взяти під увагу й учителя. Степан Мартинович проказував не за своїм розумом, а так, як надруковано. Він і сам казав іноді: "не я буду винен, не я його друкував". На тринадцятому році це були вже дорослі хлопчики, що їм можна було дати літ п'ятнадцять. Вони так були схожі один на одного, що тільки одна Парасковія Тарасівна могла їх розрізнити. І схожість їх не обмежувалася самою

¹²³ ...«квартального...» — квартальний наглядач, що виконував поліцейські функції.

¹²⁴ ...повідомити її про блудного сина... — Образ блудного сина походить із євангельської притчі (Луки. Гл. 15. В. 11 — 32).

¹²⁵ ...з Литовського замку на московський шлях. — Литовський замок — в'язниця в Петербурзі. Побудований 1787 р. Спочатку використовувався як військові казарми Литовського полку (звідси назва).

¹²⁶ Старенька здалася мені живою картиною Жерарда Доу — Дау (Доу) Герард (1613 — 1675) — голландський живописець. Писав переважно невеликі жанрові картини із зображенням куховарок, торговок, лікарів та ін.

зовнішністю, вони були схожі один на одного всією істотою своєю: наприклад, Ватя хотів учитися, і Зося теж; Зося хотів гуляти, і Ватя теж. Всі, хто вчав на хутір сотника Сокири, не кажучи вже про Карла Осиповича, були захоплені дітьми, а про Ничипора Федоровича та Парасковію Тарасівну нема що й казати.

Одного разу ввечері несподівано завітав на хутір Карло Осипович і застав господарів, що мало не билися.

... — Хай буде по твоєму: роби собі офіцера, а я поки що — семінариста. Тепер, значить, річ у тому, кому припадає бути семінаристом, а кому офіцером. Нехай же вирішить доля! Кинемо жеребок, а ви будете за свідка, Карле Осиповичу.

Кинули жеребок, і випало: Зосимові — бути офіцером, а Саватієві — семінаристом.

З того вечора почала Парасковія Тарасівна неначебто Зосі перед Ватею перевагу давати, звичайно, в дрібничках. Та проте ці дрібнички спостеріг Степан Мартинович і казав якось у пасіці після читання Тита Лівія¹²⁷, що це *недобре: однієї, мовляв, матері діти, то й усе повинно бути рівне*. Він казав це ніби сам до себе, а Ничипір Федорович слухав собі й гірко усміхнувся.

За рік після цієї події вирішено було спільною радою везти Зося в Полтаву до кадетського корпусу, а Ватю в Полтаву ж таки до гімназії. Сказано — зроблено.

Пестоці не доводять ні до чого іншого, як до загибелі («Художник»)

Хазяїн мого приятеля був майстер живописного малярського цеху; тримав він постійно трьох, а іноді й більше невмивак у пістрьових халатах під назвою учнів, та, як було треба, ще наймав поденно й помісячно від одного до десяти костромських селян-малярів і школярів, так що в своєму цеху він був і мистецтвом, і капіталом не останній майстер. Крім згаданих матеріальних прикмет, я в нього побачив на стінах кілька ґравюр — Одрана й Вольпато¹²⁸, а на комоді кілька томів книг, серед яких і "Подорож Анахарсіса Молодшого"¹²⁹. Це мене підбадьорило. Та, на жаль, коли я йому здалека натякнув про поліпшення стану його пістрьових учнів, його здивувала така дика думка, й він почав мені доводити, що це *потягло б за собою не що інше, як їх власну загибель*.

Для першого разу я йому не перечив, та й марно було б переконувати його в протилежному: люди матеріалістичні й нерозвинені, що прожили свою злиденну молодість у бруді та скруті і ледве-ледве вилізли на світ Божий, не вірять жодній теорії; для них нема інших шляхів до добробуту, крім тих, які вони пройшли самі, а часто до цього грубого переконання домішане ще й найгрубіше почуття: *мене, мовляв, не гладили по голові, за що ж я буду когось гладити?*

Майстер малярного цеху, здається, не був далекий від такого антилюдського почуття. Одначе згодом мені пощастило вмовити його, щоб він не перешкоджав моєму протеґе відвідувати мене підчас свят і в будні, коли праці немає, наприклад, зимою. Він хоч і

¹²⁷ *Лівій Тім* (59 р. до н. е. — 17 р. н. е.) — римський історик. Автор багатотомної «Римської історії від заснування міста», в якій подано відомості також про Північне Причорномор'я.

¹²⁸ ...я у него увидел несколько гравюр на стенах Одрана и Вольпато... — Одран — прізвище кількох французьких ґраверів XVII — XVIII ст.: Шарль (1594 — 1675), Жерар (1640 — 1703), Бенуа (1661 — 1721) та Жан (1667 — 1756). Вони виконували ґравюри з творів Тиціана, Л. Караччі, Ш. Лебрена, Н. Пуссена, Рафаеля та інших художників.

Вольпато Джованні (1738 — 1803) — італійський ґравер, автор багатьох ґравюр з творів Рафаеля, Леонардо да Вінчі, Корреджо, Пуссена, Клода Лоррена, Караваджо, Гверчіно та ін.

¹²⁹ «Подорож Анахарсіса Молодшого» — роман прогресивного французького письменника і вченого, аббата Жан-Жака Бартелемі (1716 — 1795) «Мандрівка молодого Анахарсіса Грецією» (1788) — опис подорожі молодого скіфа Грецією, що служив формою ознайомлення читача з культурою та політичним устроєм цієї стародавньої країни.

згодився, та все ж дивився на це, як на пестощі, що не доводять ні до чого іншого, як до загибелі. Він мало що не вгадав...

Під безпосереднім доглядом старої розпусної дівки («Музика»)

Передчуття мої справдилися. Арновський, що ледве ожив, уже залицяється до Лізи власною персоною. Видима річ, пильнування любої сеструні не пішло марно!...

Ліза і знати нічого не хоче. Бігає по залах, б'є горщики з квітками, ламає дзиглики – суцця дитина! А дитині цій майже 17 років. Одне тільки мене розважає: коли не помиляюсь, мені здається, що коли Арновському і пощастить, дак це йому недешево стане.

Мені, принаймні, не доводилося ще зустрічати дівчину такого віку з такими пишними формами. Це справжня жінка!

Сеструня Арновського не зна, що й казати проти її вибриків.

Що ж, як би хоч яку-небудь освіту цій дівчині? Це була б суцця Семіраміда або Клеопатра¹³⁰. Сидять вони раз, місяць тому назад, усі троє за обідом мовчки й тільки-позирають одне на одного з-під лоба. Страву давали тільки для форми, ніхто до неї й не доторкався. А я знічев'я, стоячи за стільцем Лізи, почав приглядатись до лиця Арновського. Руїна! Зовсім руїна! Він не старий іще, та випередив навіть спорохнілих. Одвислі губи, що ледве стуляються, напів розплющені безбарвні очі, жовто-зелене лице й до того сиве ріденьке волосся та глухота роблять із його щось огидливе, щось на слимака похоже.

Пообідали. Ліза, виходячи з-за столу, заплакала і, звертаючись до пана Арновського, мовила:

– Скажіть коней запрягти, а ні, то пішки піду до Антона Карловича.

«Буде лихо!» подумав я й не помилився. Через кілька днів челядь нишком загомоніла про шлюб пана з Лисаветою Федорівною, а ще через кілька днів почали балакати вже й про подробиці. Тим часом із Прилук приїхав адвокат пана Арновського, І. П. Єрмолін, пробув у них два дні й виїхав так, що його майже ніхто й не бачив.

Це теж щось та значить.

Не минуло й місяця після цієї події, коли це сеструня Арновського заметушилась, забігала, всю челядь заворохобила й загадала своїм благородним годованкам приготувати щонайкращу п'єсу на весілля.

«На весілля?» подумав я. «Себто», між Лізою та Арновським – це річ можлива. Чудно! Я другого ж дня їздив на хутір і розказав про все, що бачив та чув. Антін Карлович мовив: добре», а Маріяна Якимівна тільки головою хитнула.

Весілля відбулося тихо, гостей багато не зібралось; були тільки найближчі сусіди. В театрі теж не були. Хотіли були дати концерт, та теж відложили до завтра.

Минуло й завтра без усяких пригод, а післязавтра Арновський звелів лаштувати екіпаж, людей та коней на подорож до Києва.

Вся оця подія здається Вам неймовірною, фантастичною, як і самому мені вона здалась. Та згадайте, що Ліза виросла під безпосереднім доглядом старої розпусної дівки. Згадайте оце, й незвичайний шлюб Лізи робиться найзвичайнішим. Сумно тільки дивитись на цю любу дівчину, так не по-людському морально зіпсовану: в неї не знати й тіні тієї янгольської принадливості, що так личить її вікові. Вихователька одначе помилилася у своїх рахунках. Вона мала на меті попсувати Лізу так, щоб вона згодилась одружитися з її огидливим братиком, це їй пощастило. Але головна річ – їй остогид братик зі своїм самовольством, їй треба було знівечити цю владу, вона і знівечила: себто, вона зробила Лізу повною, незалежною дідичкою цілого маєтку, що належав раніш Арновському. На та і

¹³⁰ Семіраміда – асирійська цариця, Клеопатра – єгипетська; одна і друга славилася великою красою, але ж і жіночими примхами та жорстокістю.

приїздив адвокат із Прилуки. Річ у тім, що Ліза, зробившись дідичкою, не поділилася зі своєю вчителькою ні владою, ні добром, а зробила її в себе ключницею.

Отак оборудувавши зі своєю любовою вихователькою, вона дала управителеві повну власть над господою й цілим маєтком, потім узяла свого спорохнявілого чоловіка та й поїхала до Києва, нібито лікуватися мінеральними водами.

Серце матері заховалося під себелюбством світової красуні («Музика»)

По обіді ми, цебто чоловіки, рушили до Антона Карловича в хату покурити.

А що я не кури́в, і віртуоз мій теж ні, дак ми й пішли собі гуляти по саду, аж покі́ль не вийшли на невеличку прогалину, де стояв добрий стіжок свіжого сіна. Не встояв я проти такої могутньої спокуси. Скинувши краватку та сюртук, ліг я на пахуче сіно, а за мною, розуміється, й мій товариш теж. Щоб не подужала дрімота, повів я здалека розмову про двох дівчаток, що жили ніби за годованок у вельми поважаного Антона Карловича.

– Які любі, прехороші дітки! – промовив я.

– І, додайте, щасливі діти. Не тямлю я, що б із їх і було, коли б біля нашого розкішного села не було оцього хутора й цих добрих людей!

– А розкажіть мені, справді, що то воно за оригінальна мати, що виховує своїх дітей таким робом? Мені здається, що для дітей такого віку ніхто не спроможеться заступити матір.

– Отже Маріяна Якимівна спромоглася. Ось що. Софія Самійлівна, *мати їхня по назвищу, великосвітова панія, а головна річ – красуня.... Красуня соромиться, коди її запитає хто про здоров'я її дітей. Це їй однаково, що сказати: «Як ви змарніли, Софіє Самійлівно!»* А до того, як світова панія, вона після кожного бала (а їх у нас на рік буває три, переступного – й чотири) мусить віддавати візити своїм гостям. А гостей, ви самі бачили, скільки понаїздило. А от сімнадцятого вересня двічі стільки наїде, без огляду ні на яку догоду, через те, що тоді саме вона іменинниця. Поки повіддає візити, зирк – другий бал готується, далі третій... Отак рік і минає. А далі, коли вибереться час, треба й до Петербурга поїхати: «А то», каже, «між цими хохлами зовсім зачерствієш!» Самі міркуйте, чи до дітей їй при такому житті? І, на мою думку, вона нічого кращого й видумати б не змогла, як оддати їх до рук Маріяні Якимівні?

– Я з вами згоден, що вони зробили розумно, але чи гарно, це інша річ.

– Певне, тут серце матері заховалося під себелюбством світової красуні. Проте ж оце якось нещодавно я чув, згадувала вона про їх. Років через два хоче вона вирядити їх до Смольного інституту¹³¹. «В полтавському», каже, «поробляться вони «хохлачками»».

– І то правда. Як же вона не побоялася віддати їх Маріяні Якимівні? Чи їй здавалося, що можна лиху запобігти, коли будуть із ними француженка-гувернантка та слуга-німкеня.

– Де там! Німкеня сама незабаром зробиться «хохлачкою», а про гувернантку нема чого й казати. Ось слухайте, що я вам скажу. Адольфіна Францівна забажала вчитися московської мови. От Маріяна Якимівна її й учить; але ж, замість московської мови, вивчила її по-українському. Софія Самійлівна трохи не посварилася через оце з Маріяною Якимівною. І знаєте, що ще: вона чудово співає деякі наші пісні. Проситимем її, хай заспіває нам хоч однієї.

Така вже сила упередження проти своєї рідної мови!... («Музика»)

Господиня покликала слугу, скромну й милолицю дівчину в сільському убранні, задала їй щось чистою українською мовою, і та вийшла зі світлиці. Через кілька хвилин

¹³¹ *Смольний Інститут* – виховний заклад для дівчат із привілейованих класів (доньок генералів, дворян, старших офіцерів) у Петербурзі.

увійшла до світлиці гувернантка з обома дівчатами, а за нею й мій товариш. І всі ми сіли круг столу: на столі пишався вже здоровенний самовар.

Якби я не знав, чиї то були діти, дак я б подумав, що Маріяна Якимівна була їх дійсна мати: так любо, так як матінка любо поводитися вона з ними. І, на превелике диво, вона, звертаючись до гувернантки, розмовляла з нею по-французьки... От тобі й «чиновниця» середньої руки, от тобі й жінка протопопа вищої руки! – подумав я. Маріяна Якимівна просто зачарувала мене, і, як би вона зверталася була до своєї Оришки московським діалектом, так я б подумав, що маю щастя бачити перед собою, принаймні, графиню, або хоч просто даму вищої сфери.

Така вже сила упередження проти своєї рідної мови!...

Який змалку, такий і до останку **(«Близнята»)**

Адже ж правду каже приказка: "який змалку, такий і до останку". От ми й побачимо, до якої міри та приказка справедлива. Ще говорять, що живі дитячі вражіння такі живущі, що вмирають тільки разом із нами, та що виховання нічого не зробить з юности, коли дитинство було оточене грубою декорацією й такими самими акторами; що коли дитинство проведене на лоні божественної природи, під крилом люблячої прекрасної матері і християнина-батька, — то такі прекрасні вражіння необорною стіною оточать людину і захистять її на життєвому шляху від усіх мерзот непевного світу.

Подивімося, до якої міри можна вірити в цю неодмінну правду.

Яку страшну силу має золото на серці людини! **(«Капітанша»)**

На третьому або четвертому році нашої благополучної стоянки в місті Муромі переведений був в наш полк, за якісь пустощі, капітан гвардії N. N., років двадцяти п'яти, красень собою, багач і найблагороднішому, аристократичному прізвищу, людина освічена, делікатна і самий безпардонний гуляка, а у той час це була не остання добродетель, і Давидов¹³² несправедливий, приписуючи цю благородну пристрасть одним гусарам, – наші брати, піхотинці, ніскільки їм не поступалися.

Молоде офіцерство наше все так до нього і пригорнулося. А про панночок і говорити нічого: всі, скільки їх було в Муромі і біля Мурому, усі разом закохалися. Ну, покладемо так, їх справа молода, недосвідчена, їм простимо, а то барині! Матері дорослих дітей – туди же сунулися змагатися зі своїми дочками! Господи! **Яку страшну силу має золото на серці людини!** А до того ще він добре говорив по-французьки, читав напам'ять і навіть співав деякі такі пісні Беранжера, що порядний француз посоромиться співати їх в неодруженій п'яній компанії¹³³, а він, молодець, співав їх в муромських вітальнях, і ніжній статі так подобалися ці недвозначні пісні, що їх напам'ять вивчали і в тіні бузку, під аккомпанімент гітари і солов'я, співали їх безбожно понуро. Простодушні, вони і не підозрювали, що вони співали. Вони думали, що ангели, якщо розмовляють між собою, то неодмінно французькою мовою і співають такі ж пісні, як і предмет їх ніжної пристрасті.

¹³² Давидов — Давидов Денис Васильович (1784 — 1839) — російський поет, герой Вітчизняної війни 1812 р. Автор багатьох «гусарських» поезій, в яких звучали анакреонтичні, вакхічні мотиви.

¹³³ ... читав напам'ять і навіть співав деякі такі пісні Беранжера, що порядний француз посоромиться співати їх в неодруженій п'яній компанії — Йдеться про поезію французького поета П'єра-Жана Беранже (1780 — 1857), яка ще до появи перших перекладів і окремого їх видання російською мовою (Песни Беранже / Пер. Василя Курочкина. — СПб., 1858) мала велику популярність в Росії.

Незабаром після появи цього хвата барині і панночки, якщо обрашалися до кого з питанням, то замість імені і побатькові вимовляли "мсью", і це було так загально, що свіжа людина неодмінно подумала б, що усе муромське населення говорить по-французьки.

ДЕШЕВЕ, А ГОЛОВНЕ – СКОРЕ ВИХОВАННЯ

Солдати — найжалюгідніша верства («Щоденник», 14 червня 1857)

Солдати — найбідніша, найжалюгідніша верства в нашій православній вітчизні. У неї відібрано все, чим тільки життя красне: родина, рідний край, свобода. Одним словом — все. Їй простимо пірнути інколи своєю осиротілою, самотньою душею в півкварти сивухи. Але офіцери, яким дано все, всі людські права й привілеї, — чим же вони відрізняються від бідолахи солдата (я кажу про Новопетровський гарнізон)? Нічим вони, бідні, не відрізняються, крім мундира. Коли б іще були так звані старі бурбони¹³⁴, а то ж юнкери¹³⁵ й вихованці кадетських корпусів¹³⁶. **Гарне, мабуть, виховання! Нелюдське виховання! Зате дешево, а головне — швидко. Вісімнадцятилітній молодик — уже офіцер. Радість і захоплення матері та підпора немічного батька. Жалюгідна мати й безглуздий батько!**

Поганці під фірмою нещасних («Щоденник», 25 червня 1857)

Наприкінці церемонії запитав він у ротного командира, чому не з'явився на іспит Порцієнко, на що той відповів, що Порцієнко хворий, себто п'яний, і знаходиться під охороною у свинопаса. Всі ці конфірмовані¹³⁷, так звані пани-дворяни, з якими я тепер представлявся перед лице батька-командира, всі вони — люди чудові за своїми моральними якостями, але останній суб'єкт, що зветься Порцієнко, всіх їх перевершив. Усі їх гидкі вади вмістив він у своїй підлій двадцятилітній особі. Дивне й незрозуміле для мене явище — цей огидний юнак. Де й коли встиг він так глибоко заразитися всіма паскудними моральними хворобами? Немає мерзоти, підлоти, до якої б він не був здатний. Романи Сю¹³⁸ з їх огидними героями — нікчемні ляльки перед цим двадцятилітнім недолюдком. І це син статського совітника, отже не можна гадати, щоб не було засобів дати йому не яке будь, а порядне виховання. І що ж? Ніякого. Добрий, мабуть, і статський совітник! Та взагалі добрі мусять бути батьки й матері, що віддають дітей своїх у солдати на поправу. І пощо, нарешті, дбайливий попечительний уряд наше бере на себе цей нелегкий для виконання обов'язок? Він своєю недоречною опікою розтліває мораль простого солдата і більше нічого. Дім праці, тюрма, кайдани, канчук і неісходимий Сибір — ось місце для цих бридких тварюк, а зовсім не солдатські казарми, де й без них багато всякої наволочі. А найкраще — здати їх на опіку нижніх батьків, — нехай тішаться на старості літ своїм власним виплодом; звичайно, — до першого кримінального злочину, а потім віддавати просто в руки ката!

¹³⁴ Бурбон — груба, неосвічена і владна людина

¹³⁵ Юнкер — військове звання у російській армії до 1917 року. Звання юнкер присвоювалось також тим військовослужбовцям, що проходили курс наук у військових навчальних закладах (юнкерських й військових училищах, школах) Російської імперії.

¹³⁶ Кадетський корпус — початковий навчальний заклад із повним пансіоном і військовою підготовкою.

¹³⁷ Всі ці конфірмовані... — Маються на увазі учасники національно-визвольного руху, доля яких вирішувалась без суду, волею високопоставлених осіб; «конфірмовані» в солдати виключались із дворянського стану.

¹³⁸ Романи Сю... — Ежен Сю (1804 — 1857) — французький письменник, популярний у Росії в 40-х роках XIX ст..

До прибуття мого в Орську кріпость¹³⁹ я й не уявляв собі існування цих гидких виродків нашої православної громади. І перший цього розбору поганець вразив мене своїм шкідливим існуванням. Особливо, коли мені сказали, що він теж «нешасний», такий самий, як і я, «розжалуваний» і, значить, мій товариш по стану та квартирі, себто по казармах. Слово «нешасний» мало для мене завжди зворушливе значення, поки я його не почув в Орській кріпості. Там воно для мене заялозилося, і я досі не можу повернути йому первісного значення, **бо я досі бачу тільки поганців під фірмою нещасних.**

З розпорядження бувшого генерал-губернатора, досить видатного політика Обручева¹⁴⁰, я мав нагоду просидіти під арештом в одному казематі з колодниками і навіть з таврованими каторжниками і переконався, що цим таврованим злочинцям слово «нешасний» більше до лица, ніж цим розтлінним синам безобличних егоїстів-батьків.

ОБНІМІТЬСЯ Ж, БРАТИ МОЇ

А всім нам вкупі на землі («Злоначинающих спина»)

Злоначинающих спина,
У пута кутії не куй,
В склепи глибокі не муруй.

А чистих серцем? Коло їх
Постави ангели свої
І чистоту їх соблюди.

А доброзичущим рукам
І покажи, і допоможи,
Святу силу ниспошли.

А всім нам вкупі на землі
Єдинодуміє подай
І братолюбіє пошли

А нам любов меж людьми («Тим неситим очам...»)

Все на світі — не нам,
Все богам тим — царям!
І плуги, й кораблі,
І всі добра землі,
Моя любо!.. а нам —
Нам любов меж людьми.

А щоб збудить хиренну волю... («Я не нездужаю, нівроку...»)

... Добра не жди,
Не жди сподіваної волі —
Вона заснула: цар Микола
Її приспав. **А щоб збудить**
Хиренну волю, треба миром,
Громадою обух стальть,
Та добре вигострить сокиру,
Та й заходиться вже будить.

А то проспить собі небога
До суду Божого страшного!
А панство буде колахать,
Храми, палати муровать,
Любить царя свого п'яного,
Та візантійство прославлять,
Та й більше, бачиться, нічого.

¹³⁹ До прибуття мого в Орську кріпость... — Орська фортеця — військове укріплення в Оренбурзькій губернії (тепер Орськ, місто обласного підпорядкування Оренбурзької області Російської Федерації).

¹⁴⁰ Обручов Володимир Опанасович (1793 — 1866) — оренбурзький військовий губернатор, командир Окремого Оренбурзького корпусу (до 1851 р.), генерал від інфантерії. Йдеться про арешт Шевченка 1850 р. за наказом В. О. Обручова

Добро найкращеє на світі, то братолюбіє
(«Неофіти»)

Аж гульк!.. Іде святий Петро
Та, йдучи в Рим благовістити,
Зайшов у гай води напитись
І одпочити. — Благо вам! —
Сказав апостол утомлений
І оргію благословив.

І тихим, добрим, кротким словом
Благовістив їм слово нове,
Любов, і правду, і добро,
**Добро найкращеє на світі,
То братолюбіє.**

Запалили у сусіда нову добру хату
(уривок з поеми «Єретик»)

Шафарикові¹⁴¹

Запалили у сусіда
Нову добру хату
Злі сусіди; нагрілися
Й полягали спати,
І забули сірий попіл
По вітру розвіять.
Лежить попіл на розпутті,
А в попелі тліє
Іскра огню великого.
Тліє, не вгасає,
Жде підпалу, як той месник,
Часу дожидає,
Злого часу. Тліла іскра,
Тліла, дожидала
На розпутті широкому,
Та й гаснути стала.

*Отак німота запалила*¹⁴²
Велику хату. І сім'ю,
Сім'ю слав'ян роз'єднала
І тихо, тихо упустила
Усобищ лютую змію.
Полилися ріки крові,
Пожар загасили.
А німчики пожарище
Й сирот розділили.
Виростали у кайданах
Слов'янської діти,
І забули у неволі,
Що вони на світі!
А на давнім пожарищі
Іскра братства тліла,
Дотлівала, дожидала
Рук твердих та смілих.

І дождалась... Прозрів єси
В попелі глибоко
Огонь добрий смілим серцем,
Смілим орлім оком!
І засвітив, любомудре,
Світоч правди, волі...
І слав'ян сім'ю велику
Во тьмі і неволі
Перелічив до одного,
Перелічив трупи,
А не слав'ян. *І став єси*
На великих купах,
На розпутті всесвітньому
Ієзекіїлем,
І — о диво! трупи встали
*І очі розкрили*¹⁴³,
І брат з братом обнялися
І проговорили
Слово тихої любові
Навіки і віки!
І потекли в одно море
*Слав'янської ріки!*¹⁴⁴
Слава тобі, любомудре,
Чеху-слав'янине!
Що не дав ти потонути
В німецькій пучині
Нашій правді. Твоє море
Слав'янськеє, нове!
Затого вже буде повне,
І попливе човен
З широкими вітрилами
І з добрим кормилом,
Попливе на вольнім морі,
На широких хвилях.

¹⁴¹ *Шафарик Павел-Йосеф* (1795 — 1861) — чеський і словацький поет, літературознавець, мовознавець, етнограф, історик, археолог та громадсько-політичний діяч.

Слава тобі, Шафарику,
Вовіки і віки!
Що звів єси в одно море
Слав'янської ріки!
Привітай же в своїй славі
І мою убогу
Лепту-думу немудрую
Про чеха святого,
Великого мученика,
Про славного Гуса.

Прийми, отче. А я тихо
Богу помолюся,
Щоб усі слав'яне стали
Добрими братами,
І синами сонця правди,
І єретиками
Отакими, як констанцький
Єретик великий!
Мир мирові подарують
І славу вовіки!

***Згадайте Богдана, старого гетьмана
(з поеми «Гайдамаки»)***

Ой волохи, волохи,¹⁴⁵
Вас осталося трохи;
І ви, молдавани,
Тепер ви не пани¹⁴⁶;
Ваші господарі —
Наймити татарам,

Турецьким султанам,
В кайданах, в кайданах!
Годі ж, не журіться;
Гарно помоліться,
Братайтеся з нами,
З нами, козаками¹⁴⁷;...

***Обніміте ж, брати мої, найменшого брата
(«І мертвим, і живим ...»)***

Отака-то наша слава,
Слава України.
Отак і ви прочитайте,
Щоб не сонним снилися
Всі неправди, щоб розкрились
Високі могили,
Перед вашими очима
Щоб ви розпитали
Мучеників, кого, коли,

За що розпинали!
**Обніміте ж, брати мої,
Найменшого брата —**
Нехай мати усміхнеться,
Заплакана мати.
Благословить дітей своїх
Твердими руками
І діточок поцілує
Вольними устами.

¹⁴² *Отак німота запалила...«Виростали у кайданах Слов'янської діти* — Маються на увазі складні міжетнічні взаємини між слов'янами і німцями.

¹⁴³ *І став єси...Іезекіїлем, І — о диво! трупи встали І очі розкрили...* — Порівнюючи Шафарика з Іезекіїлем, поет наголошує його роль у національно-культурному відродженні слов'ян.

¹⁴⁴ *І потекли в одно море Слов'янської ріки!* — Образ моря і річок, що впадають у нього, як символ слов'янської єдності був досить поширений у слов'янофільській публіцистиці, а також у російській поезії.

¹⁴⁵ *Волохи* — нащадки гето-даків, які асимілювалися з місцевими слов'янськими племенами й у XII — XIV ст. розселилися по карпато-дунайських та карпато-дністровських землях, предки сучасних молдаван.

¹⁴⁶ *І ви, молдавани, тепер ви не пани...* — Молдавське князівство, яке виникло в першій половині XIV ст., незабаром потрапило в залежність від Османської імперії та Кримського ханства.

¹⁴⁷ *Братайтеся з нами, з нами, козаками...* — У боротьбі за свою незалежність проти Туреччини молдавани здавна спиралися на підтримку українського народу.

**Одностайне стати
(«Іржавець»)**

Наробили колись шведи
Великої слави,
Утікали з Мазепою
В Бендери з Полтави¹⁴⁸.
А за ними й Гордієнко¹⁴⁹...

Нарадила мати,
Як пшениченьку пожати,
Полтаву достати.
Ой пожали б, якби були
Одностайне стали

**Розкуйтеся, братайтеся!
(«І мертвим, і живим...»)**

Обніміте ж, брати мої,
Найменшого брата —
Нехай мати усміхнеться,
Заплакана мати.
Благословить дітей своїх
Твердими руками
І діточок поцілує
Вольними устами.
І забудеться срамотня
Давня година,
І оживе добра слава,
Слава України,
І світ ясний, невечерній
Тихо засіяє...
**Обніміться ж, брати мої.
Молю вас, благаю!**

<...>
Схаменіться, недолюди,
Діти юродиві!
Подивіться на рай тихий,
На свою країну,
Полюбіте щирим серцем
Велику руїну,
Розкуйтеся, братайтеся,
У чужому краю
Не шукайте, не питаєте
Того, що немає
І на небі, а не тільки
На чужому полі.
**В своїй хаті своя й правда,
І сила, і воля.**

**Чи є що краще, краще в світі, як укупі жити
(«Давидові псалми». Псалом 132»)¹⁵⁰**

**Чи є що краще, краще в світі,
Як укупі жити,**
Братам добрим добро певне
Пожить, не ділити?
Яко миро добровонне
З голови чесної
На бороду Аарону¹⁵¹
Спадає росою
І на шиті омети¹⁵²
Ризи дорогої;
Або роси Єрмонської¹⁵³

На святії гори
Високії Сіонські¹⁵⁴
Спадають і творять
Добро тварям земнородним,
І землі, і людям, —
Отак братів благих своїх
Господь не забуде,
Воцариться в дому тихім,
В сім'ї тій великій,
І пошле їм добру долю
Од віка довіка.

¹⁴⁸ ...Утікали з Мазепою В Бендери з Полтави.— Після поразки під Полтавою 27 червня 1709 р. шведське військо на чолі з Карлом XII і загони І. Мазепи відступили до молдавського міста Бендери, яке тоді перебувало у володіннях Туреччини.

¹⁴⁹ Гордієнко Кость (? — 1733) — кошовий отаман Запорозької Січі..

¹⁵⁰ Псалом 132 — Гімн злагоди й братерству, написаний, коли Давид переніс до своєї столиці священний Ковчег Завіту, завдяки чому Єрусалим став релігійним центром, який об'єднував всі давньоєврейські племена в один народ.

СЛАВЕТНИЙ ІВАН КОТЛЯРЕВСЬКИЙ

Дідусь у селянському одязі («Близнята»)

Т. Шевченко.
Будинок І. Котляревського
в Полтаві

А тимчасом наш дяк-педагог полагодив усі критичні справи на користь своїм вихованцям, сам того й не підозріваючи.

Того самото дня, як прибув до Полтави, пішов він до гімназії (до кадетського корпусу він боявся підійти близько, кажучи: "все москалі, може ще й застрелять"). Довідавшись від швейцара, де мешкає їх головний начальник (швейцар указав йому маленький будиночок на горі проти собору¹⁵⁵: "там — - каже — живе наш начальник"¹⁵⁶), Степан Мартинович, сказавши: "дякую за науку", подався до того будиночка. Коло брами зустрів його *високий худорлявий дідусь в полотняному халаті й у простому селянському солом'яному брилі* та спитав його:

— Кого ви шукаєте?

— Я шукаю попечителя.

— Нащо вам його?

— А хочу його просити, що, як буде Саватій Сокира здавати екзамен у гімназії, то щоб попечитель зглянувся на нього.

— А Саватій Сокира хіба рідня вам? — спитав дідусь, усміхаючись.

— Не рідня, а тільки мій учень. Я для того й у Полтаву прийшов з Переяслава, щоб пособити йому екзамен здати.

Така дбайливість за свого учня подобалася авторові Перелицьованій "Енеїди"¹⁵⁷, бо це був ніхто інший, як Іван Петрович Котляревський. Авторів славної пародії, що любив усе благородне, в якому б образі воно не виявлялося, сильно припав до вподоби мій добрий оригінал. Він запросив до себе в хату Степана Мартиновича і, щоб не виявити йому, що саме він і є той попечитель, провів його до кухні. Там посадовив його на лаві, а на другій, кінець стола, сів сам і мовчки любувався на профіль Степана Мартиновича. А Степан Мартинович

¹⁵¹ Аарон — першосвященик іудейської релігії. Згадки про миропомазання його пророком Мойсеєм є в кількох книгах Біблії: «І вилив з оливи помазання на Ааронову голову, та й помазав його, щоб його посвятити» (Левіт. Гл. 8. В. 12).

¹⁵² ...шитії омети... — гаптовані поли одягу.

¹⁵³ ...роси Єрмонської... — Єрмон (Хермон) — найвища гірська вершина в Сирії, на схилах якої буяла розкішна рослинність. Живлюща роса — біблійний символ добробуту й Божого благословення.

¹⁵⁴ ...святії гори Високії Сіонські... — гора Сіон в Єрусалимі, на якій Давид побудував свою резиденцію, центр давньоєврейської держави.

¹⁵⁵ ... указав йому маленький будиночок на горі проти собору. — Перебуваючи в Полтаві влітку 1845 р., Шевченко виконав малюнок «Будинок Котляревського в Полтаві». Праворуч на малюнку — Успенський собор (нині збереглася лише дзвіниця).

¹⁵⁶ ...живе наш начальник... — І. Котляревський займав посаду наглядача Полтавського дому для виховання бідних дворян та попечителя «богоугодных заведений».

¹⁵⁷ ...автору «Перелицьованної Енеїди». — Подаючи далі характеристику І. Котляревського як людини, описуючи його звички, побут, Шевченко, очевидно, спирався на свідчення сучасників (див., наприклад: Стеблин-Каменский С. Биография поэта Котляревского // Северная пчела. — 1839. — № 146; Сементовский Н. Биографические заметки о Котляревском // Северная пчела. — 1846. — № 82 — 84).

тимчасом читав напис, викарбований на сволоці слов'янськими літерами: "домъ сей сооружень рабомъ Божиимъ Н., року Божого 1710"¹⁵⁸. Іван Петрович наказав своїй старій і єдиній наймичці подавати обід тут таки в кухні. Подали обід. Він попросив Степана Мартиновича розділити з ним його вбогу трапезу. Той без церемонії погодився, тим паче, що після решетилівських бубличків він од учорашнього дня нічого не їв.

Попоївши борщу з сушеними карасями, Степан Мартинович сказав: "добрий борщик!"

— Насип, Гапко, ще борщу! — сказав Іван Петрович, і Гапка насипала.

Степан Мартинович взявся знову до борщу і по довгій мовчанці сказав:

— Я думаю просити попечителя ще й про другого мого учня, теж Сокиру, тільки Зосима.

— Просіте, і дасться вам¹⁵⁹, — сказав Іван Петрович.

— Зосим Сокира здаватиме екзамен до кадетського корпусу, то чи не допоможе він йому, бідоласі?

— Я добре знаю, що допоможе.

— Так попросіте його, будьте ласкаві.

— Попрошу, попрошу. Се діло таке, що зробити можна, а він, хоч не дуже мудрий, та не лукавий.

Степан Мартинович тимчасом вив'язав із кратчастої хустки гроші, вибрав із дрібних двадцятку і сунув у руку Іванові Петровичу, кажучи пошепки: "Здасться на бублички".

— Ні, спасибі вам, на турбуйтеся! — одказав попечитель.

Степан Мартинович, бачачи, що двадцятки його не беруть, знову зав'язав її в хустку, повторив іще двічі свої прохання, вдесьте почувши запевнення, що це буде виконане, взяв свій ціпок і бриль, попрощався з Іваном Петровичем і з Гапкою та й вийшов із хати. Іван Петрович, проводжаючи його, сказав:

— Чи не доведеться ще раз бути в наших місцях, — то не цурайтеся нас.

Лист був написаний по-українському, що не кожен зрозуміє («Близнята»)

Отакого критичного вечора приїхав на хутір Карло Осипович і привіз листа з пошти, а лист той був од дітей з Полтави, та ще як би ви думали, від кого? — Від І. П. Котляревського! Парасковія Тарасівна, як почула, що лист із Полтави, вбігла до світлиці з ковбасою, яку забула була покинути в кухні.

— Де ж той лист? Голубчику, Карле Осиповичу, де ж лист? Прочитайте мені, дайте його мені, я хоч поцілую.

— Занесіть спочатку ковбасу на місце, а потім уже приходьте листа слухати, — сказав Ничипір Федорович, розгортаючи листа.

— Ой, я божевільна, і не схаменуся! — скрикнула вона й вибігла за двері.

За хвилину всі всадовилися круг столу, і почалося урочисте читання листа.

Почало вже смеркати, і догадлива Марина без усякого наказу від господині внесла у світлицю свічку й поставила її на столі. Ничипір Федорович розгорнув листа Івана Петровича, спочатку подивився на підпис і потім почав читати:

"Ласкавії мої друзі, Ничипоре Федоровичу, Парасковіє Тарасівно і Степане Мартиновичу!"

Всі мовчки глянули одне на одного.

¹⁵⁸ ... читав напис, викарбований на сволоці слов'янськими літерами... — Сволок із написом: «Создася дом сей во имя Отца и Сына и Святого Духа. Аминь. Року 1705, месяца августа І» зберігся. Тепер він знаходиться у реставрованому будинку І. П. У повісті напис наведено по пам'яті.

¹⁵⁹ Просіте, і дасться вам... — євангельський вислів (Матвій. Гл. VII. В. 7; Лука. Гл. XI. В. 9).

Та тому, що лист був написаний по-українському, що не кожен зрозуміє, а інший хоч би й зрозумів, так не схоче уста свої сквернити мужицькими словами, то я тільки перекажу його зміст, а повість моя мізерна мало що від того втратить.

Після звичайних привітань з нагоди близьких свят Іван Петрович описує добрі прикмети їхніх дітей і дивується їх надзвичайній схожості, як фізичній, так і моральній, і говорить, що розрізняє їх тільки по мундирах. "Я по них — каже — посилаю щосуботи. Неділю вони проводять зо мною, і я налюбуюся ними. Не бажав би й собі мати кращих дітей, як ваші діти. Моя муза щотижня наповнюється описом їх прекрасних дитячих прикмет." Далі він пише, що краще було б повести їх однією якоюсь дорогою, — військовою чи цивільною. А далі пише, що нема лиха без добра, — що з різного їх виховання вийде психологічний досвід, що й покаже, яка від виховання може вийти різниця між двома суб'єктами, зовсім однаково організованими. А ще далі пише, що він немало дивувався, коли довідався, що вони добре читають по-німецькому, а ще краще по-латинському, і питає, хто їх учив (тут мовчки переглянулися Карло Осипович і Степан Мартинович). Потім пише, що Гапка теж їх полюбила й наділяє їх щонеділі пиріжками та бубличками на весь тиждень. "Одного разу попросив у мене Зося двадцятку на якусь кадетську потребу, та я йому не дав: з досвіду знаю, що недобре дітям давати гроші".

— А може воно, сердешне, вчителеві хотіло дати, щоб краще навчав, — промовила Парасковія Тарасівна, та Ничипір Федорович блимнув на неї по-своєму, і вона змовкла.

І каже: "Ви про них не турбуйтеся. Свята вони в мене перебудуть, а на Свят-Вечір пошлю їх з вечерею до мого приятеля Н. У нього теж є діти. Вони весело зустрінуть свято Різдва Христового.

Далі він пише, щоб вони не забували про нього, старого, та на час вакацій приїздили до Полтави, що в Полтаві помешкання дуже дешеві, а що його Гапка варить смачний борщ із сушених карасів. "А як вона то робить, — каже — Бог її знає".

"Зоставайтеся здорові, це забувайте самотнього І. Котляревського.

Р. S. Поклоніться, як побачитеся, доброму моєму Степанові Мартиновичу Левицькому".

Як скінчили листа, Карло Осипович устав, понюхав табаку і сказав: "Ecce homo!"¹⁶⁰ Степан Мартинович теж устав і заплакав із щасливого зворушення. Та й як його не заплакати? Йому, мізерному дячкові, пише поклон — і хто ж? Попечитель гімназії! Парасковія Тарасівна теж устала і, повернувшись до образів та христячись, із сльозами на очах казала: "Дякую Тобі, милосердний Господи, за Твою милосердність, за Твою благодать святую. Послав Ти янгола-охоронителя моїм малим сиротам на чужині". Вона мовчки молилася далі, а Ничипір Федорович сидів, спершися ліктями над листом, в глибокому мовчанні. Потім згорнув листа, поцілував його, глибоко зідхнув, встав із-за столу і мовчки пішов до другої хати. Через пів-години він повернувся, і очі йому наче б почервоніли. Парасковія Тарасівна спитала:

— Чи є в нього пасіка? Я тоді, як була в Полтаві, забула спитати Гапку. А то б послати йому хоч діжечку меду. На свята вже не встигнемо, то хоч би на Великий піст¹⁶¹.

— Пошлемо дві, — сказав Ничипір Федорович і почав ходити мовчки по світлиці.

Гості попрощалися й пішли "во-свояси з миром, дився бившому".

Пройшли й свята, і зима проходить, і весна наступає; ось уже й Великдень за тиждень. Степан Мартинович розпустив своїх учнів по батьківських домах, наказавши вертатися до школи не раніше, як на Вознесіння Христове. За прикладом семінарії він теж зробив вакації своїм школярам. По святах, розпорядившись добре домом, себто припоручивши догляд за школою та меншими братами старшим братам: двом богословам і третьому філософові, та наказавши їм, щоб на дозвіллі копали не дуже глибокий рів коло посаджених дерев, Степан Мартинович позичив у знайомого міщанина "бїду", звичайно, не таку парадну, як у Карла

¹⁶⁰ *Ecce homo* (лат.) — це людина. Євангельський вислів (Іоан. Гл. XIX. В. 5).

¹⁶¹ ...на Великий піст. — Піст перед Великоднем, що триває сорок днів.

Осиповича, а таку собі, звичайненьку. У другого, теж знайомого, міщанина найняв коня з хомутом на двадцять день. Запряг він коня в біду і одного красною ранку, попрощавшись з хутором та школою, сів і поїхав підтюпцем до Полтави.

Парасковія Тарасівна послала через нього дітям своє, хоч і заочне, материнське благословення й торбинку бубликів, якимсь особливим способом спечених, а Зосі своєму ще й півкарбованця: гроші ті мав передати йому Степан Мартинович потайки від Івана Петровича. Степан Мартинович обіцяв усе те виконати, і не виконав. Він за півкарбованця відправив молебня, а Зосі дуже твердо наказав, щоб він не важився просити двадцяток у Івана Петровича.

Найдорогоцінніша книжка («Близнята»)

Другого дня він написав найщирішого вдячного листа Іванові Петровичу ¹⁶²й послав дітям по 25 карбованців з найуклінішою просьбою до Івана Петровича — передати ті гроші дітям та вчинити йому велику ласку — повідомити, який вжиток зробили з них діти, бо, мовляв, гроші в молодих руках — річ дуже небезпечна, і йому, як батькові, можна вибачити таке прохання. Саватієви радив він вибрати університет київський, а напутити Зосима просив Івана Петровича, як Бог надхне його добре серце.

За місяць мали вони велике щастя обіймати Ватю в себе на хуторі. Ідучи до Києва, він намовив товаришів своїх перебути добу в П[ереяславі], щоб йому побачитися з своїми, на що товариші охоче пристали, тим паче, що він їх запросив на хутір. Зося теж вирушив з товаришами з Полтави, але харківським шляхом, а тому й не міг заїхати на хутір.

По перших привітаннях побіг Ватя до школи з найдорожчою для нього "Енеїдою" в руках. Він знайшов свого вчителя серед школярів, що гуділи, як бджоли коло матки, і обняв його високу шию. Поцілувавши його раз, двічі й тричі, він подав йому дорогоцінну книжку і сказав:

— Ви перший відкрили мені завісу латинської мудрости, — вам і належить ця наймудріша й найдорогоцінніша для мене латинська книжка.

<...>

За пробування в університеті Саватій щовакацій приїздив на хутір і обертався в пасічника. Тоді вже почали з'являтися в журналах статті Прокоповича про бджільництво. Він їх уважно перечитував і не без успіху прикладав до діла на велику радість Ничипора Федоровича. Іноді разом з Карлом Осиповичем робили вони хімічні й фізичні досліди, навіть із жабою за методою Мажанді¹⁶³. Вечорами ж збиралися всі на ґанку, і Саватій уголос читав "Енеїду" Котляревського або справжню Вергілієву "Енеїду".

<...>

... У курені долі розстелене було біле рядно та [лежала] подушка — це було смиренне ложе Степана Мартиновича. Коло постелі стояв глиняний глечик з водою і такий самий кухоль, а з-під подушки визирав ріжок незмінної "Енеїди". Парасковія Тарасівна з хвилину спочутливо на все це поглядала й сказала:

— Добре, все добре! Тільки ось що, — сказала вона, сідаючи на порожній вулик, що лежав тут, — нащо ви книжку кидаєте в пасіці? Ну, не дай Боже лихого чоловіка: прийде та й украде, а книжка ж, самі знаєте, дорога.

— Дорога: дорога книжка, Парасковіє Тарасівно! Вона мені єдина наука. Пошли, Господи, царство небесне незлобивій душі нашого добродія Івана Петровича!

¹⁶² Іванові Петровичу - Котляревському

¹⁶³ Мажанді – Франсуа Мажанді (1783-1855) – французький фізіолог, експериментатор.

О, муж великий!
(«Близнята»)

— Так, — почав Ничипір Федорович — благословення Господнє не покинуло таки наших діточок. Я, правду сказати, ніколи в Полтаві не бував і ніяких знайомих там не маю; чув тільки, що попечителем гімназії там — наш славетний поет Котляревський. Отож, довідавшись, де він мешкає, я й попрямував до нього. Уявіть собі, живе він у будиночку сто разів гіршому за наш, — простісінька тобі хата. А слуг у нього тільки й є, що одна наймичка Гапка та наймит Карпо. Він сам мене зустрів, ввів до хати, посадовив поруч із собою та й почав мене розпитувати, яку я маю до нього справу. Я йому оповів та й прошу в нього помочі. Він усміхнувся й питає: "як ваше прізвище?" — Я сказав: "Сокира". - "Сокира, Сокира... — повторив він — у вас двоє дітей: Зосим і Саватій?"

Степан Мартинович сидів, неначе на голках. Ничипір Федорович оповідав далі:

— Одного ви хочете віддати до гімназії, а другого до кадетського корпусу?

— Справді так, — кажу я — але не наслідився спитати, звідки він те знає.

— Ви, здається, дивуєтесь, — каже він, — що я знаю, як ваших дітей зовуть?

— І чимало — кажу — дивуюся.

— То слухайте, — каже — я вам розповім історію.

(Степан Мартинович затремтів із страху).

— Яюсь проходжуся я собі біля своїх воріт, — почав був він оповідати, але саме тієї хвилини увійшов високий лакей і каже, що княгиня Р[єпніна]¹⁶⁴ просить його до себе на чай. Він сказав, що буде, а я, взявши шапку, хотів був попрощатися та й піти, аж він говорить мені:

— Не гнівайтесь на мене, зайдіть завтра зранку та й козаків своїх із собою приведіть.

(Степанові Мартиновичу трохи відпустило).

— Та проте, куди поспішати? Час ще є, — каже. — А історія в трьох словах. Отож проходжуся я коло своїх воріт, аж дивлюся, підходить до мене...

На цьому слові Степан Мартинович бебех у ноги Ничипорові Федоровичу та як не скрикне:

— Простіть мене, раба недостойного! Я порушив вашу святую заповідь; я покинув господа вашу й утік слідом за вами в Полтаву.

Ничипір Федорович зрозумів, у чому річ, і, цілуючи Степана Мартиновича, підвів його на ноги, посадовив на стільці і, коли той заспокоївся, він переказав усю історію, як йому оповідав сам попечитель.

— Господи, прости мене, окаянного! А я ж, недостойний розв'язати ремінь взуття його¹⁶⁵, я — мало того, що дерзнув з ним поруч сісти, а навіть і трапезу з ним розділити і паче іще — двадцятку давав за протекцію для моїх любих учнів. Прости, прости, мене, Господи! З таким великим мужем, з попечителем — сидіти поруч, за панібрата! Ох, аж страшно! Завтра таки, завтра йду в Полтаву, впаду йому в ноги і скажу...

— Не ходіть завтра, — сказав Ничипір Федорович — а на те літо поїдемо разом.

— Ні, не дождуся, помру до того літа, помру без покаяння. О! Чого ж я наробив!

— А ви того наробили, що тепер дітей наших прийнято казеннокоштными: одного — до гімназії, а другого — до кадетського корпусу. Ви так сподобалися Іванові Петровичу, що того мало, що через вас прийняв він дітей наших, а ще й посилає вам пам'ятку — свою "Енеїду" з власноручним написом. І мені теж, дай йому Боже здоров'я, подарував "Енеїду" і теж з

¹⁶⁴ ...княгиня Рєпніна... — Рєпніна Варвара Олексіївна (1778 — 1864) — дружина князя М. Г. Рєпніна, мати близького «друга-сестри» Шевченка В. М. Рєпніної. До 1834 р. разом з чоловіком жила в Полтаві, була знайома з І. П. Котляревським.

¹⁶⁵ ...а я ж, недостойний розв'язати ремінь взуття його... — євангельський вислів (Марко. Гл. І. В. 7; Лука. Гл. III. В. 16).

власноручним написом. Ходім лишень краще до хати; тут уже темніє, а в хаті я й вам книжку доручу, і свою покажу.

Не описую вам радощів Степана Мартиновича, коли він на власні очі побачив книгу й прочитав: "Уваження достойному С. М. Левицькому на пам'ять. П. І. Котляревський".

— І прізвище моє знає! О, муж великий, — і, плачучи, він цілував напис.

"Полтавська Муха" («Близнята»)

За місяць після цієї події хуторяни мої зраділи першому тижневому листові, що його дістали з Оренбурґу. Вата, наслідуючи добродія свого Івана Петровича Котляревського, назвав свій тижневий щоденник "Оренбурзькою Мухою". Хуторяни мої називали його так само, кажучи, наприклад: "до нас прилетіла оренбурзька муха", або: "ми дожидаємо оренбурзької мухи".

Небіжчика Котляревського "Полтавська Муха" була справжня бджола, а це було тільки невинне наслідування самої назви.

Потай од учителя читав («Художник»)

Давно, дуже давно, ще в приходській школі потай од учителя читав я вславлену "Перелицьовану Енеїду" Котляревського¹⁶⁶, а в ній слова:

Коли чого в руках не маєш,
То не кажи, що вже твоє.¹⁶⁷

Ці два вірші так глибоко запали мені в пам'ять, що я й тепер, повторюючи їх, часто прикладаю до діла.

НАРОДНІ ТРАДИЦІЇ

А може й за мужиком доведеться жити, майбутнє хто знає? («Княгиня»)

— Почало воно рости, почали її вчити спершу грамоти, а потім — і, Господи, чого тільки вони її не вчили! Аж шкода було дивитися на сердешну дитину: і шити, і гаптувати, і прясти, і нитки сукати; а раз якось сам таки послав її, сердешну, навіть корови доїти. Було, часом пані накинеться на нього: "Що ти, каже, робиш з бідною дитиною? Хіба ми її для мужика способимо?" - "А може й за мужиком доведеться жити, майбутнє хто знає?" — скаже, було, він та й замовкне.

Біднота, вмита і причепурена жіночою рукою («Музика»)

Світличка, де назад тому років із двадцять провів я кілька день бурлацьким звичаєм, була та ж, та не та. Біднота та ж, та тільки біднота ця була вмита і причепурена жіночою рукою.

На чистенькому помості чистенькі килимки, по вікнах білі занавіски, на вікнах бальзаминки та герані в горшках; стіл, дощана канапа, табуретки липові — ті ж, та якось

¹⁶⁶ читав я вславлену "Перелицьовану Енеїду" Котляревського - невеличка студія про Енеїду Котляревського шведського ученого Альфреда Єнзена, „Kotljarewsky's travestierte Aneide

¹⁶⁷ Коли чого в руках не маєш, То не кажи, що вже твоє... — неточне цитування уривка з IV частини «Енеїди» І. П. Котляревського (1769 — 1838).

інакше дивились. Що то значить жіноча рука в домашньому побуті чоловіка, навіть чепурного!

В побуті цивільних чоловіків це не так іще кидається в вічі, як у військових. Зайдіть, наприклад, до хати нежонатого офіцера: хата, як хата; та з неї люлькою та тютюном так і пре. А в жонатого офіцера теж хата, та в цій хаті скриня, – на ній у нежонатого спить слуга-солдат із собакою, – заслана килимком і заступає канапу. На дощаному столику, замість тютюнниці та протички до люльки, рябенька серветочка ярославська, дзеркальце, або яка жіноча робота. Одно слово, в родинному життю, навіть серед недостатків, якась свіжа матеріальна привабливість, а вже про моральну привабливість – я й не кажу!

Дай Боже, щоб і по палацах так жили: чисто, ситно й чесно
(«Варнак»)

Напротязі тижня я довідався, що він справді таки тутешній поселенець і правдивої чесности людина; людина хоч і не багата, але й не бідна, живе в своєму власному домочку, хоч і невеличкому, та живе так, що, **дай Боже, щоб і по палацах так жили: чисто, ситно й чесно.**

Мав він у себе чоловік з десять наймитів, хоч і з киргизів¹⁶⁸, та дай Боже, щоб і росіяни так працювали, як оті півдикуни! Ще довідався я, що його на той рік за його чесности неодмінно виберуть за титаря й т. ін.

За стародавнім звичаєм треба було вже кашу варити
(«Наймичка»)

Місяців за два Марко з Божою помічню подужав граматку аж до самого "іже хоцет спастися"¹⁶⁹. **За стародавнім звичаєм треба було вже кашу варити**¹⁷⁰. Про це ще заздалегідь дали знати на хутір. Варячи кашу, Марта поклала до неї шість п'ятаків, а Лукія, як Марта відвернулася, кинула до каші десять копійок. Коли каша зварилася, Лукія понесла її в село до пан-отця Нила, а від пан-отця Нила Марко поніс її до школи в рушнику, що його вишила Лукія. Тут він поставив її долі, рушник дав учителеві, а до каші запросив товаришів. Товариші, звичайно, не дали себе вдруге просити — посідали круг горщика, а Марко, взявши трійчатку, став над ними, й почалася забава: він без милосердя бив усякого, хто хоч крихотку дорогої каші на підлогу впустив.

Як з'їли кашу, Марко трійчаткою погнав своїх товаришів до води, а як вернулися, то заходилися громадою горшка бити. Розбили горшок, і вчитель розпустив усіх додому з нагоди урочистої події. Після описаної церемонії, Марка пустили до батьків на хутір відпочити тижнів зо два після граматки.

Хата, що нагадує Україну
(«Варнак»)

— Коли маєте час, — сказав він (варнак — Л.О.), — не погордуйте мною, відвідайте мене; нехай хоч подивлюся на вас, на земляка свого. Будьте добрі й ласкаві, не відмовтесь!

¹⁶⁸ ... хоч і з киргизів... — Киргизами та киргиз-кайсаками у той час називали місцеве населення частини Середньої Азії, що входила до складу Російської імперії. В повісті йдеться про казахів.

¹⁶⁹ ...подужав граматку до самого «іже хоцет спастися». — Тобто прочитав буквар до кінця (до останньої літери церковнослов'янської і старої російської абетки «іжиці» (У), що позначала звук «і»). «Іже хоцет спастися» — початок передмови до Псалтиря церковного діяча і письменника Афанасія, архієпископа Александрійського (298 — 373).

¹⁷⁰ За стародавнім звичаєм треба вже кашу варити... — За народним звичаєм, після закінчення навчання грамоті дяк-учитель одержував від родичів учня горщик каші, в який кидали мідні та срібні гроші. Шевченко точно описав цей народний звичай.

Ясна річ, я зрадів таким запросинам. За кілька хвилин ми прийшли до невеличкого біленького, соломкою вкритого домочку. **Вигляд його нагадав мені Україну**¹⁷¹. Біля воріт зустріла нас літня жінка, по українському вдягнена, й привітала нас:

— Добри вечір!

— Добри вечір, Мотре! Прошу вас ласкаво до нашої хати, — сказав старий, звертаючись до мене. — Тут, бачите, недалеко живуть наші земляки харків'яни та куряни, так я й узяв до себе землячку за наймичку. Воно все ж якось краще.

З тими словами старий увів мене до своєї хати. Всередині, як і знадвору, хата нагадувала Україну: стіни вимазані білою, а долівка жовтою глиною; на долівці натрушено запашної трави; навколо попід стінами — чисті й широкі дубові лавки, а перед образом Усіх Скорбящих Матері¹⁷² горіла лампадка й стояв налож¹⁷³, укритий чистим рушником, білим із широкими торочками; на наложі лежала книжка — на вигляд ніби псалтир in quarto¹⁷⁴.

— Сідайте, прошу вас, дорогий мій гостю!

Я сів і почав уважно роздивлятися по хаті чи, краще сказати, я милувався нею. Скрізь і на всьому видко було лад доброго господаря та дбайливість господині; усе було чисте й принадливе. Кімната була поділена на дві половини вузькою довгою грубою замість перегородки; а сама груба оздоблена ліпленими візерунками — твір домашнього мистецтва (такі груби можна бачити на Волині та на Поділлі). На покуті перед образами стояв стіл, засланий бухарським килимом, а поверху його білою скатертиною; на столі лежав житній хліб, прикритий до половини білим тонким рушником, гаптованим різнобарвними шовками; біля хліба стояла фаянсова сільниця з білою, мов рафінад, сіллю. І там таки, на другому кінці столу, лежала велика книжка на взір "Четії-Мінеї" в червоних сап'янових палітурках, з золотими, затертими й зчорнілими від часу прикрасами. То була Біблія (як я потім довідався) прегарного київського видання з року 1743, з високомовною присвятою гетьманові Розумовському — видання дуже рідке. Між вікнами, на стіні висів у золоченій рамі естамп, виритуваний Міллером з картини Доменікіно Цампієрі "Іван Богослов"¹⁷⁵. Біля дверей у кутку стояв ціпок із степового дерева джигілу, а біля нього на цвяху висіли кайдани.

Щасливий, той чоловік, що задовольнився добром, придбаним власною працею («Близнята»)

Милуючися на свою красуню Параску, не забував він і про господарство. Оглянув спочатку свою дідівщину та, добре розміркувавши, вирішив він оддати орну землю з половини козакам із Сулимівки. Кріпаків при хуторі не було. Та він тому й радий був, що їх не було. На цей клас нашого народу дивився він, як справжній філантроп. Прибережжя річки Альти залишив він за собою для худоби й викошував тучні луки толокою¹⁷⁶, а в липовому гаї

¹⁷¹ Події, описані Шевченком відбувалися в Казахстані.

¹⁷² ...перед образом Всех скорбящих Матери... — тобто перед іконою Богородиці.

...эстамп, выгравированный Миллером с картины Доменикино Цампиери, изображающий Иоанна Богослова. — Мюллер Йоганн-Фрідріх-Вільгельм (1780 — 1816) — німецький гравер. Доменікіно (Доменіко Цамп'єрі; 1581 — 1641) — італійський живописець. Ідеться про гравюру Мюллера з картини Доменікіно «Євангеліст Іоан» (картина зберігається в Ермітажі).

¹⁷³ Налой (аналой) — високий, з похилим верхом столик у церкві, на який кладуть ікони, богослужбові книги.

¹⁷⁴ In quatro (лат.) — у чвертку (аркуша).

¹⁷⁵ ...эстамп, выгравированный Миллером с картины Доменикино Цампиери, изображающий Иоанна Богослова. — Мюллер Йоганн-Фрідріх-Вільгельм (1780 — 1816) — німецький гравер. Доменікіно (Доменіко Цамп'єрі; 1581 — 1641) — італійський живописець. Ідеться про гравюру Мюллера з картини Доменікіно «Євангеліст Іоан» (картина зберігається в Ермітажі).

¹⁷⁶ ... викошував тучні луки толокою. — Толока — старовинна форма трудової взаємодопомоги, запрошення до виконання великої за обсягом роботи односельчан, сусідів, які працювали без оплати, а за частування; толокою — спільно, гуртом.

на леваді, що підходила до самого хутора, надумався він одновити батьківську пасіку. Це стало йому за улюблену мрію. Та й справді: що з усіх наших промислів може бути невинніше за пасіку? Він негайно написав до Стародуба¹⁷⁷, щоб на весну прислали пасічника: тоді ще не було Прокоповича¹⁷⁸, славного нині бджоляра, і тому потреба примушувала звертатися до пасічників-самоуків.

Пасіка, заснована ним у липовому гаю за допомогою старовіра з Єльонки¹⁷⁹ щороку примножалася й за п'ять щасливих літ виросла до п'яти тисяч колод. Господь благословив його почин: тепер він був пан на всю губу. Пасікою своєю він одхилив од себе все, що в зносінах з людьми з конечності зв'язане з наживою, а разом з тим і все гідке й низьке.

Щасливий, стократ щасливий той чоловік, що потрапив одіпхнути від себе все недостойне людини і задовольнятися тільки добром, придбаним власною працею. Таким щасливцем був Сокира.

Що нація без власної риси? («Близнята»)

Усім освіченим людям відомо і аж надто відомо, що понеділок — день критичний або просто тяжкий і що з понеділка ні одна хоч трохи освічена людина не розпочне нічого поважного; краще вже пролежить цілий день і, хоч яка б там була пильна справа, вона й пальцем не ворухне. Та й справді, — як добре розважити — коли ми задля нікчемного срібника зневажатимемо святі заповіді старовини, що ж тоді з нас буде? Вийде якийсь француз або, не приведи Боже, куций німець; а від типу, чи пак од фізіономії національної й сліду не залишиться. А я думаю, **що нація без своєї власної риси, що тільки їй належить і тільки її характеризує, просто на кисіль, та ще й на несмачний кисіль скидається.**

Яка ж вона гарна була в своєму рідному вбранні! («Близнята»)

Пестощами й насмішками довів він її до того, що вона й сама почала сміятися з осячих талій переяславських панночок і по довгій роздумі одягла свій національний костюм, на велику радість своєму чоловікові. **І, Боже мій, яка ж вона гарна була в своєму рідному вбранні! Така гарна, що коли б я був банкиром, от хоч би таким, як Ротшільд¹⁸⁰, то я б інакше й не одягав свою баронесу.**

Та ба! не всім доля судила зазнати в житті таких великих радощів, як ті, що ними тішився Сокира. І він уповні цинив цю благодать Божу.

Які можуть бути причини злиднів у країні, де мед і молоко тече? («Варнак»)

Сумно бачити бруд і злидні на землі вбогій, неродючій, де людина бореться з невдячним ґрунтом і нарешті падає, знемігшись під тягарем праці та злиднів. Сумно, невимовно сумно!

¹⁷⁷ *Стародуб* — повітове місто Чернігівської губернії (тепер місто р-го підпорядкування Брянської обл. Російської Федерації).

¹⁷⁸ *Прокопович* Петро Іванович (1775 — 1850) — український бджоляр-експериментатор. Закінчив Київську академію, після чого 1794 р. пішов на військову службу. В 1798 р. вийшов у відставку, зайнявся бджільництвом, поставивши його на науковий ґрунт. У селі Пальчики Чернігівської губернії 1828 р. Прокопович створив першу в Росії школу бджільництва.

¹⁷⁹ *...заснована ним у липовому гаю за допомогою старовіра з Єльонки...* — Очевидно, мова йде про Єліне — селище Стародубського повіту Чернігівської губернії (тепер с.єло Щорського р-ну Чернігівської області).

¹⁸⁰ *... коли б я був банкиром, от хоч би таким, як Ротшільд...* — Про банкірський дім Ротшильдів, прізвище яких набуло прозивного значення як найбагатших людей світу

Але як його дивитися на такі самі огидливі злидні в країні, де мед тече й молоко, як, наприклад, в отій землі благодатній!? Гидко! Та ще гидше серед тих ледарських злиднів натрапити на достатки, а при достатках — на огидний бруд та темноту!

А в отій благословенній країні трапляється це нерідко, ба, навіть часто-густо.

Які ж можуть бути причини злиднів у країні, де мед і молоко тече?

ФОЛЬКЛОР

От де, люде, наша слава, слава України! **(«До Основ'яненка»)**

Обідрана, сиротою
Понад Дніпром плаче;
Тяжко-важко сиротині,
А ніхто не бачить...
Тільки ворог, що сміється...
Смійся, лютий враже!
Та не дуже, бо все гине —
Слава не поляже;
Не поляже, а розкаже,
Що діялось в світі,

Чия правда, чия кривда
І чиї ми діти.
Наша дума, наша пісня
Не вмере, не загине...
От де, люде, наша слава,
Слава України!
Без золота, без каменю,
Без хитрої мови,
А голосна та правдива,
Як Господа слово.

Коли б воскрес сліпець хінський **(«Мандрівка з приємністю та й не без моралі»)**

... я шукав зразка для свого майбутнього твору й шукав чорт-зна де: перебрав у пам'яті літератури всіх освічених, старожитніх і нових народів, окрім літератури санскритської¹⁸¹ та своєї улюбленої рідної. Чудні ми всі, та й я теж!

Недавно хтось у пресі рівняв наші, себто українські історичні думи з рапсодіями¹⁸² хіоського сліпця, прабатька епічної поезії. Я сміявся з такого чванливого порівняння, а тепер, як розібрав та розжував, то почуваю, що той, хто порівнював має рацію, і я з свого боку готовий навіть збільшити його порівняння. Я читав [Гомера], звичайно, в перекладі Гнідича й вичитав, що в Гомера нема нічого подібного до наших історичних дум-епопей, як от, наприклад, думи: "Іван Коновченко", "Сава Чалий", "Олексій Попович пирятинський", або "Втеча трьох братів озівських", або "Самійло Кішка", або, або — та їх і не перечешиш. І всі вони такі величні, прості та прекрасні, що **коли б воскрес сліпець хіоський та послухав хоч одну з них од такого ж, як і він, сліпця-кобзаря або лірника, то розбив би на тріски свою козубеньку, що її зовуть лірою, і став би за міхоношу в найубогішого з наших лірників, назвавши себе публічно старим дурнем**. На жаль, тепер я себе так назвати мушу, по-перше за те, що хотів наслідувати, а по друге за те, що не знав, кого наслідувати. А де причина тої

¹⁸¹ ... окрім літератури санскритської... — Санскрит — літературна давньоіндійська мова; класичний період вживання санскриту — IV — X ст.

¹⁸² *Недавно хтось у пресі рівняв наші, себто українські історичні думи з рапсодіями.* — Очевидно, це полеміка з Кулішем, який у передмові до поеми «Україна» писав: «Був колись між греками тяжко розумний чоловік Гомер. Він позбирав поміж народом стародавні пісні та й зложив з них дві книжки, „Іліаду“ й „Одіссею“. Отож минуло вже тому три тисячі літ, а ще й досі нема, та й може, не буде луччої книжки на всім світі над ту „Іліаду“ та „Одіссею“ (опріч святої Біблії), бо то видумала не одна голова, а ввесь люд грецький. Такії ж якраз пісні співають по селах і наші бандурники й кобзарі, що вже що дальш рідко де зуздриш». І далі: «Думалось то так, щоб познаходить думи про всіх наших гетьманів та й зложить з них таку книжку, як Гомерова „Іліада“» (*Куліш П. Україна. — 1843. — без пагінації*).

Рапсодії — епічні пісні, які виконували мандрівні співці в Стародавній Греції під акомпанемент ліри.

несвідомості? Звісно де — в школі. У школі нас усього, усього, що тільки є, навчають, крім своєї любої рідної мови. О школо, школо! Якби тебе швидше перешколити! Я знаю, як це зробити, тільки не знаю, як зробити так, щоб кузина не пронюхала про мій химерний проект. Вона прокляне тоді мене, бо за сенсом цього проекту її, як матір, першу добедеться завести до школи, та ще й до доброї школи, а за нею й інших, подібних до неї матерів, а про батьків нема що й казати, особливо про мого родича. Хіба ж не глибокодумний проект?

— Невдячний, — скаже з обуренням благородний читач. — Коли ти потоптав святі зв'язки споріднення й приязні, то згадав би хоч учорашній обід, згадав би, кому ти завдячуєш гостинність; згадав би, проти кого ти каверзуєш, на кого ти зводиш руку? — Недобре, сам бачу, що недобре роблю, бо проект мій, хоч і легко його виконати, але суворий він, нелюдський. Та ба! — він єдиний, і його не обійти.

***Прекрасне й величчя духове не вимагає
ніяких прикрас позлотистих або й золоти
(«Музика»)***

— Ось вони, ось вони! — почули ми недалечко дитячі голоси, і ледве встигли ми одягти сюртуки, як підбігли до нас Ліза й Наталя, та, вхопившись за поли сюртука Тараса Федоровича, потягли його в сад, промовляючи:

— Ходімо, ходімо! Неня просить вас грати.

Пройшовши кілька ступенів за артистом, побачив я Адольфіну Францівну, що прихилилася до дерева, і, підійшовши до неї, промовив якийсь комплімент по-українському; вона, трохи усміхаючись, зовсім несоромливо одповіла мені: «Спасибі!» Ми пішли слідком за дітьми, розмовляючи, наче близькі знайомі. Між іншим, як доказ свого знання української мови, гувернантка прочитала мені два рядки:

Катерино, серце моє,
Лишенько з тобою...¹⁸³

І так любо, так виразно прочитала вона ці вірші, що, коли б я був не знав, що вона французенка, дак, не вагаючись, мав би її за мою щиру землячку.

Упадаючи біля m-lle Адольфіни по-«хохлацьки» на французький лад, ми трохи відстали від дітей та заарештованого артиста, а коли надійшли до будинку, наш артист на ганку грав уже українську пісню до танців, а Ліза та Наталя, перед ганком із підійманими рученятами, наче плещучи, танцювали, промовляючи:

«Гоп-чук гречаники,
Гоп-чук печенії»...¹⁸⁴

Антін Карлович, сидячи на ганку, сердечно усміхався, а Маріяна Якимівна брала раз-по-раз дітей на руки й цілувала з найщирішою ніжністю матері. Віддалеки стояла німкеня-прислужниця й, розворушена жвавим мотивом пісні, ляскала пучками в такт.

Тільки простодушні щасливці можуть виявляти зі себе таку картину!

В саду, окрім хати Антона Карловича, була ще невеличка хатка з піддашшям, і, замість призьби, стояли навкруги ґратчасті дерев'яні ослони, а перед хаткою стара липа; округ неї теж був ослін, тільки не дерев'яний, а дерновий. Хатка ця була майстерня, чи робітня Маріяни Якимівни. Тут сушила вона садовину, варила варення й готувала різні настойки та чудові наливки. А під липою відпочивала Маріяна Якимівна.

В оцю хатку на ціле літо виносили фортеп'яно, бо Маріяна Якимівна, дарма, що була вже у прозаїчному віку й піклувалась про наїдки та напитки, в душі була артистка й любила на дозвіллі забувати своє прозаїчне існування насущне й носитися у згуках, у небесних краях божественної фантазії.

¹⁸³ Т. Шевченко. «Катерина»

¹⁸⁴ «Гоп-чук, гречаники, Гоп-чук, печенії». — Слова з української народної пісні-танцю «Гречаники».

Часто й довго, сидячи під липою, добрий Антін Карлович слухав холодні поетові думи практичні, курячи свою цигарку. Ніби сніг після проміння весняного сонця, німецька фантазія оживала, тухла в роті сигара, і старий молодів.

В оцю таємну хатку просила Маріяна Якимівна своїх гостей чаю пити.

Після чаю засвітили в хатці свічки. М-те Адольфіна, не відмагаючись, як те звичайно бува з гарними паннами, сіла за фортеп'яно, Тарас Федорович узявся за віолончель, й після кількох акордів, тихо, гарно, наче з неба, розтяглася одна з божественних сонат божественного Бетховена¹⁸⁵

Ми zostалися під липою й, за увесь час сонати, сиділи, притаївши духа; навіть жваві діти – й ті пригорнулися до Маріян Якимівни, затихли й, тільки усміхаючись, позирали одне на одного.

Після сонати Бетховена програли з однаковим хистом іще дві сонати Моцарта, потім деякі місця зі славетного «Реквієма»¹⁸⁶ й, нарешті, зовсім несподівано:

«Ходить гарбуз по городу....»¹⁸⁷

Діти біля Маріяни Якимівни закричали, а Антін Карлович пішов у хатку запалити цигарку. Тарас Федорович виробляв такі варіації на цей поспів напів веселий, напів сумний, що діти знов притулилися мовчки до колін Маріяни Якимівни, а в Антона Карловича знов погасла сигара.

Чи багато людей, що мають долю блискучу й розкішну, проводять свої довгі вечори так нецеремонно, просто й разом так прекрасно, як ми, люди прості, сливе бідні, провели цей вечір незабутній? Певен я, що небагато. А виходить, що **справді прекрасне й величчя духове не вимагає ніяких прикрас позлотистих або й золотих.**

Скінчивши варіації, артисти наші повиходили з хатки до Маріяни Якимівни, щоб вона заграла їм що. Вона одмагалася. Ми й собі пристали до їх, але ж ніщо не помагало.

– Нехай – каже, – я вам завтра заграю, а то сьогодні це значитиме: після меду та – хрін.

Я зовсім був зачарований і декораціями й цими простими, добрими людьми.

Справжня модна пісня («Близнята»)

Одне тільки й можна було сказати про неї, і не те що лихе, а трошки смішне. Їй, сердешній, довелося минулого літа погостювати місяць у своїх багатих родичок у містечку Оглаві¹⁸⁸, а родички ті саме тоді повернулися з Києва, чи, ліпше сказати, з якогось київського пансіону, і були надзвичайно освічені. Отут вона, сердешна, трохи й похитнулася. Від них вона довідалася, що читати їх учать не для одного молитовника, а й ще для дечого, що найвище щастя для добре вихованої панночки — носити якнайвищий станик і причаровувати кавалерів. А яких чарівних пісень од них вона вивчилася: і як "стонет голубок"¹⁸⁹, і як "дуб тот при долине, как рекрут на часах"¹⁹⁰, і як "пастушка купается в прозрачных струях"¹⁹¹, і як

¹⁸⁵ Людвіг Бетховен – найбільший німецький композитор XIX в. (1770 – 1827).

¹⁸⁶ Й. Х. Моцарт (1756 – 1791) – славний німецький композитор, ...*дві сонати Моцарта*... — . Йдеться, очевидно, про сонати для фортепіано і скрипки в перекладенні для фортепіано і віолончелі.
... *деякі місця зі славетного «Реквієма»* — В повісті йдеться про «Реквієм» Моцарта.

¹⁸⁷ «Ходить гарбуз по городу». — Українська народна пісня

¹⁸⁸ Оглав — містечко Остерського повіту Чернігівської губернії (тепер село Гоголів Броварського району Київської області).

¹⁸⁹ ... «*стонет голубок*»... — неточно наведений рядок з пісні «Стонет сизый голубочек» (1792) на слова російського поета Івана Івановича Дмитрієва (1760 — 1837), що була популярна в міщанських колах у першій половині XIX ст.

¹⁹⁰ ...«*дуб той при долине, как рекрут на часах*»... — Наведено неточну цитату з пісні «Среди долины ровныя...» на слова російського поета й ученого Олексія Федоровича Мерзлякова (1778 — 1830).

¹⁹¹ «*пастушка купается в прозрачных струях*»... — Тут Шевченко має на увазі сентиментально-жалісну пісню «Лишь только занялась заря».

"закричала она: ах!", побачивши нескромного пастушка, і навіть "О, Фалалей, Фалалей", і ту вивчила. Та як же його й не вивчитися в таких освічених панночок, а вона, чарівниця, ще й на гітарі грала. Впало це в око її молодому чоловікові, та він розмислив, що найкраще буде не звертати уваги на ті пісні: поспіває, поспіває та й перестане, коли не буде кому слухати її модних пісень. А іноді то він і кепкував, особливо, коли проходив день тихо, без співів.

— А що це, Параско, — скаже він — сьогодні весь день мовчиш, хоч би заспівала якої чужоземної пісні.

— Якої ти ще там вигдавав, чужоземної?

— Та хоч би отієї як та "пастушка полоскалася въ струяхъ".

— Не хочу. Співай сам, коли хочеш.

— Добре, я заспіваю.

І він поволі розкривав гуслі і, стиха пригравав на них, співав своїм чарівним тенором з найглибшим почуттям:

Не ходи, Грицю, на ті вечорниці...¹⁹²

І коли кінчав пісню, жінка падала йому в обійми, обливаючися гіркими слізьми, і він тоді казав їй, цілуючи: **"Оце тобі справжня модна пісня"**. Так він поволі й зовсім одхилив її од сучасної освіти, а про багатих і одукованих родичок та про їхні модні пісні з того часу вже й згадки не було.

Тільки струмент псуєш своїми мужицькими піснями! **(«Княгиня»)**

Купили й фортепіяни на контрактах¹⁹³; привезли з фортепіянами й учителя: не вмію сказати, чи то поляк був, чи німець, — не знаю, тільки по-нашому зовсім не знав говорити. Було, як вимовить слово, так слухаєш і тільки регочешся. От він її за рік чи два навчив грати на тих фортепіянах: та вже, було, як заграє моя лебідонька, так тільки сидиш, слухаєш, слухаєш та й заплачеш, а вона візьме та й перемінить пісню, та як утне "Горлиці" або "Метелиці"¹⁹⁴! Грішила я, грішная, — не втерплю, було, та як візьмуся в боки, та й піду, та як піду! Сама підлога під ногами вгинається, а вона грає, було, та регочеться. Раз якось і застала нас пані та як гукне на нас: "Ти - каже — що робиш? Хіба цього тебе вчили грати? **Тільки струмент псуєш своїми мужицькими піснями!** А ти, циндре! не знаєш, де корови доять, — так знатимеш." Я звісно, перелякалась, стала собі в куточку та й стою, наче мене й у хаті немає.

— А ви, Микитівно, ніде правди сховать; були таки колись добре дзіндзюристи¹⁹⁵, — сказав господар, наливаючи чарку слив'янки.

— Прости мене, Господи! Сказано, молодощі, а замолоду чого не буває. А, було, моя пташечка Катруся зовсім виросла, то, як тільки пани полягають спати після вечері, ми й вийдемо тихенько в сад, гуляємо, до самого світу гуляємо. А місяць так тобі й світить, неначе вдень; а вона ще, було, візьме та заспіває: "Ой, не ходи, Грицю, та на вечорниці"¹⁹⁶ — тихо, тихо та солодко, так би, здається, усе й слухала її та слухала аж до самого світу.

— Пам'ятаю, добре пам'ятаю, — перебив господар — раз іду я вночі коло вашого саду, тільки-но чую — щось співає, але не "Гриця", а якоїсь іншої пісні; я спинився і так простояв,

¹⁹² «Не ходи, Грицю, на ті вечорниці» — варіант популярної серед українських поетів-романтиків української пісні — «Ой не ходи, Грицю, та на вечорниці...», що приписується легендарній Марусі Чурай (1625 — 1650).

¹⁹³ Купили й фортепіяни на контрактах. — Контракти — контрактний ярмарок, на якому укладали контракти (угоди) на гуртову купівлю-продаж.

«Ой не ходи, Грицю, та на вечорниці...» — одна з улюблених Шевченком українських народних пісень.

¹⁹⁴ ... як утне "Горлиці" або "Метелиці"!... — Горлиця — давній український народний танець і музика до нього. Метелиця — народний танець (український, російський, білоруський) і музика до нього.

¹⁹⁵ диндзюриста — кокетлива, чепурна.

¹⁹⁶ «Ой не ходи, Грицю, та на вечорниці...» — одна з улюблених Шевченком українських народних пісень.

мов прикутий до тину, аж до самого білого дня: нема що казати, прегарно було слухати, як вона, було, заспіває.

**Як порівняєш зворушливу, просту красу наших пісень
з сучасними нам романсами?
(«Близнята»)**

Довго розмовляли ми з ним про різні речі й випадком торкнулися моєї струни — народних пісень наших. Ні один у світі професор літератури не читав своєї лекції про значення, вплив і цінність народних пісень так, як він. І з якою глибокою любов'ю вивчив він слова й мотиви наших прекрасних, сердечних пісень!

— Так, — казав він — **як порівняєш зворушливу, просту красу наших пісень з сучасними нам романсами**, то що в цих бридких витворах побачиш? Крім неморальності — нічогосінько. — І надзвичайно делікатно торкнувся він пісень покійного свого вчителя музики Сковороди. Він сказав: то був Діоген¹⁹⁷ наших днів, і коли б він не komponував своїх вінегретових пісень, то було б краще. А тож, бачте, знайшлися й наслідувачі: хоч би й князь Шаховской, або Котляревський у своїй "Оді на честь князя Куракіна" — відбиток Сковороди!¹⁹⁸ Тільки й тієї різниці, що вчитель мій, як справжній філософ, ні до кого не підлещувався. Того часу "Енеїда" Котляревського не була ще надрукована.

¹⁹⁷ то був Діоген наших днів... — Порівняння Діогена — давньогрецького філософа-кініка (близько 404 — 323 рр. до н. е.) — з українським філософом Сковородою в першій половині XIX ст. було досить поширеним.

¹⁹⁸ знайшлися й наслідувачі: хоч би й князь Шаховской, або Котляревський у своїй "Оді на честь князя Куракіна" — відбиток Сковороди! — Зіставлення Шевченком поетичних творів Сковороди, написаних староукраїнською книжною мовою, в якій давньоруські, церковнослов'янські та латинські елементи поєднувалися з елементами народної мови, з «Піснею на Новий 1805 год пану нашому і батьку князю Олексію Борисовичу Куракіну» І. Котляревського (1804), також написаною «вінегретно» народнорозмовною мовою та тіз включенням окремих польських форм та кальок з російської мови. Російський письменник Олександр Шаховський (1777 — 1846) не був наслідувачем Сковороди. Спотворена мова, якою розмовляють дійові особи його водевілів йшла від незнання життя українського народу та його мови.

БУКВАР ПІВДЕННОРУСЬКИЙ

Дума про пирятинського поповича Олексія

На сіньому морі, на білому камені
 Ясненький сокол жалібно квилить, проквиляє,
 Смутно себе має, на сінєє море спільна поглядає,
 Що на сіньому морі недобре щось починає:
 Що на небі всі зорі потьмарило,
 Половина місяця в хмари вступило,
 А із низу буйний вітер повіває,
 А по сіньому морі супротивну хвилю піднімає,
 Судна козацькі на три часті розбиває.
 Одну часть взяло,
 В землю Агарську занесло;
 Другу часть гірло
 Дунайське пожерло;
 А третя — де ж ся має?
 В сіньому морі потопає!
 При той часті був Грицько Зборовський, —
 Отаман козацький запорозький.
 Той по судну походжає, словами промовляє:
 «Хтось меж нами, панове, великий гріх на собі має,
 Щось дуже злая хуртовина на нас налягає;
 Сповідайтесь, браті, Милосердному Божові,
 Сіньому мореві і мені, отаманові кошовому!
 В сінєє море впадайте,
 Війська козацького не губіте!»
 То козаки тее зачували,
 Та й всі замовчали:
 Бо в гріхах себе не знавали.
 Тільки обізвався писарь військовий,
 Козак лейстрівий,
 Пирятинський попович Олексій:
 «Добре ви, братця, учиніте,
 Мене самого возьміте,
 Мені чорною китаюкою очі зав'яжіте,
 До шії білий камінь причепіте,
 Та й у сінєє море зопхніте!
 Нехай буду один погібати,
 Козацького війська не збавляти!»
 То козаки тее зачували,
 До Олексія-поповича словами промовляли:
 «Ти ж Святее Письмо в руки береш, читаєш,
 Нас, простіх людей, на все добре навчаєш:
 Як же найбільше од нас на собі гріхів маєш?»
 «Хоча Святее Письмо я читаю,
 Вас, простіх людей, на все добре навчаю,

А я все сам недобре починаю.
 Як я із гóрода з Пирятина, панóве, виїзжа́в,
 Опроще́ння з панотце́м і з паніма́ткою не брав,
 І на свого ста́ршого бра́та великий гнів поклада́в,
 І близьких сусі́дів хлі́ба й со́лі безневінно збавля́в,
 Діти малі́ї, вдо́ви старі́ї стрéменем у гру́ди штовха́в,
 Безпе́чно по ўлицях конéм гуля́в,
 Прóтив це́ркви, до́му Бо́жого, проїзжа́в —
 Ша́пки з се́бе не зніма́в.
 За те, панóве, великий гріх ма́ю,
 Тепе́р погиба́ю!
 Не єсть се, панóве, по си́ньому мо́рю хви́ля встава́є,
 А єсть се — мене́ отце́вська й мате́ринська моли́тва кара́є!
 Коли́ б мене́ ся́я
 Хуртові́на зла́я
 В мо́рі не втопи́ла,
 Од сме́рті моли́тва борони́ла,
 То знав би я отця́ й ма́тір шанова́ти, поважа́ти!
 То знав би я ста́ршого бра́та за рідного ба́тька почита́ти
 І сестру́ рідне́нку за не́нку у се́бе ма́ти!»
 То як став попóвич Олексі́й гріхі свої́ сповіда́ти,
 То ста́ла зла́я хуртові́на по си́ньому мо́рю стиха́ти;
 Судна́ коза́цької догори́, як рука́ми, підійма́ла,
 До Те́ндера о́строва прибива́ла.
 То всі тойді́ козаки́ дівом дивова́ли,
 Що по яко́му си́ньому мо́рю, по бі́стрій хви́лі потопа́ли,
 А ні одно́го козака́ з-ме́жи війська́ не втеря́ли!
 Óтже тойді́ Олексі́й-попо́вич із судна́ вихожа́є,
 Бере́ Святе́е Письмо́ в ру́ки, чита́є
 І всіх до́брих люде́й на все до́бре навча́є,
 До коза́ків промовля́є:
 «От тим би то, панóве, тре́ба люде́й поважа́ти,
 Панотця́ і паніма́тку до́бре шанова́ти!
 Бо кото́рий чолові́к те́е уробля́є,
 Пові́к той ща́стя собі́ ма́є,
 Смерте́льний меч того́ мина́є,
 Отце́ва й ма́тчина моли́тва зо дна мо́ря вийма́є,
 Од гріхів смерте́льних ду́шу откупля́є,
 На полі́ й на мо́рі на по́моч помага́є!»

Дума про Марусю попівну Богуславку

Що на си́ньому мо́рі,
 На ка́мені біле́нькому,
 Там сто́яла темні́ця каменна́я.
 Що у тій-то темні́ці пробува́ло сімсóт коза́ків,
 Бі́дних нево́льників.
 То вони́ три́дцять лі́т у нево́лі пробува́ють,
 Бо́жого сві́ту, со́нця пра́ведного у ві́чі собі́ не вида́ють.
 То до їх дівка-бра́нка,

Мару́ся, попи́вна Богусла́вка,
 Приходжа́є,
 Слова́ми промовля́є:
 «Гей козаки́,
 Ви, бі́днії нево́льники!
 Угада́йте, що в на́шій землі́ христія́нській за день тепе́ра?»
 Що тоді́ бі́днії нево́льники зачува́ли,
 Ді́вку-бра́нку,
 Мару́сю, попи́вну Богусла́вку,
 По річа́х пізнава́ли,
 Слова́ми промовля́ли:
 «Гей ти, ді́вко-бра́нко,
 Мару́сю, попи́вно Богусла́вко!
 Чому́ ми мо́жемо зна́ти,
 Що в на́шій землі́ христія́нській за день тепе́ра?
 Що три́дцять лі́т у нево́лі пробува́єм,
 Бо́жого сві́ту, со́нця пра́ведного у ві́чі собі́ не вида́єм.
 То ми не мо́жемо зна́ти,
 Що в на́шій землі́ христія́нській за день тепе́ра».
 Тоді́ ді́вка-бра́нка,
 Мару́ся, попи́вна Богусла́вка,
 Те́є зачува́є,
 До козаки́в слова́ми промовля́є:
 «Ой козаки́,
 Ви, бі́днії нево́льники! /253/
 Що сьо́годні́я у на́шій землі́ христія́нській Велико́дня́я субо́та,
 А за́втра святи́й пра́зник, рокові́й день Вели́кдень».
 То тоді́-то козаки́ те́є зачува́ли,
 Білим ли́цем до сиро́ї землі́ припада́ли,
 Ді́вку-бра́нку,
 Мару́сю, попи́вну Богусла́вку,
 Кляли́-прокли́нали:
 «Та бода́й ти, ді́вко-бра́нко,
 Мару́сю, попи́вно Богусла́вко,
 Ща́стя й до́лі собі́ не ма́ла,
 Як ти нам святи́й пра́зник, рокові́й день Вели́кдень сказа́ла!»
 То тоді́ ді́вка-бра́нка,
 Мару́ся, попи́вна Богусла́вка,
 Те́є зачува́ла,
 Слова́ми промовля́ла:
 «Ой козаки́,
 Ви, бі́днії нево́льники!
 Та не ла́йте мене́, не прокли́найте;
 Бо як бу́де наш пан туре́цький до мече́ті виї́зжати́,
 То бу́де мене́, ді́вці-бра́нці,
 Мару́сі, попи́вні Богусла́вці,
 На ру́ки ключі́ отдава́ти,
 То бу́ду я до темни́ці приходжа́ти,
 Темни́цю відми́кати,

Вас всіх, бідних невольників, на волю випускати».
 То на святій прázник, роковий день Великдень
 Став пан турецький до мечеті виїзжати,
 Став дівці-бránці,
 Марусі, попівні Богуславці,
 На рúки ключі отдавати.
 Тойдї дівка-бránка,
 Маруся, попівна Богуславка,
 Дóбре дбає —
 До темніці приходжає,
 Темніцю одмикає,
 Всіх козаків,
 Бідних невольників,
 На волю випускає
 І словáми промовляє:
 «Ой козакі,
 Ви, біднії невольники!
 Кажу я вам, дóбре дбайте,
 В городі християнські утікайте;
 Тільки прошу я вас, одного гóрода Богуслава не минáйте,
 Мо́ему бáтькові й мáтері знáти дава́йте:
 Та неха́й мій бáтько дóбре дбає,
 Гру́нтів, вели́ких маéтків неха́й не збуває,
 Вели́ких скарбів не збирає,
 Та неха́й менé, дівки-бránки,
 Марусі, попівни Богуславки,
 З нево́лі не викупáє,
 Бо вже я поту́рчилась, побусурме́нилась,
 Для ро́скоші турецько́ї,
 Для ла́комства неща́сного!»

Ой візволи, Бо́же, нас всіх, бідних невольників,
 З тяжко́ї нево́лі,
 З віри бусурме́нської,
 На я́сні зо́рі,
 На ти́хі во́ди,
 У край весéлий,
 У мир хре́щений!
 Віслухай, Бо́же, в про́зьбах щірих,
 У неща́сних моли́твах
 Нас, бідних невольників!

Цитати

Аще кто речеть, яко люблю Бога, а брата своего ненавидить — ложь есть!

Чи є що краще, лóчче в світі,
 Як укóпі жити,
 З бра́том дóбрим добро́ пéвне
 Пожи́ть, не ді́лити?
 (Псалом СXXXII)

Де єсть добрі люди,
Там і правда буде,
А де кривда буде,
Там добра не буде.

Народні прислів'я

Аби були побрязкачі,
То бўдуть і послухачі.
Аби мені місяць світів, а зорі я й кулаком достану.
Або ти, тату, йди по дрóва,
А я бўду дóма,
Або ж я бўду дóма,
А ти йди по дрóва.
Брехнею увесь світ пройдеш — та назáд не вёрнешся.
Гóсті пёршого дня — зóлото;
Дрúгого — срíбло;
А трéтього — мідь,
Хоч додóму їдь!
Багáто панів, а на грéблю й нікому.
Застáв дурнóго Бóгу моліться, то він і лоб проб'є.
З брехні не мруть —
Та віри бiльш не ймуть.
З дúжим — не борісь,
А з багáтим — не судісь.
Комú, комú, а кúцому бўде!
Казáв пан:
Кожúх дам —
Та й слóво його тéпле.
Ледáчому животóві — і пироги вáдять.
Не вір,
То звір:
Хоч не вку́сить — то злякає.

ВСТАВАЙ, ТАРАСЕ!

ЯК КОЛИСЬ ЧИТАЛИ ШЕВЧЕНКА

Нечуй-Левицький Іван.
Їй-богу, по-нашому написано!
(уривок з повісті «Хмари»)

Надходив вечір. Сонце вже не пекло косим промінням; надворі було тепло, як у добре натопленій хаті. Од кукурудзи полягла по баштані тінь довгими рядками. Коні паслись по степу хапаючись; їм не надокучали мухи та гедзі. Молодий Радюк роздягся й роззувся. Він навіть скинув картуз і жилетку, неначе одяга давила його серед вольного степу. Сонце спустилось, неначе лягло на степ, і почало засовуватися за зелене море. Молодий Радюк провів очима сонце до останнього променя і задумався. Надворі починало сутеніть. Онисько запалив багаття з сухого бур'яну. Густий дим піднявся, валував та зігнав набік мошку.

— Чи не хочете, діду, мого тютюну? — промовив Радюк, запалюючи папіроску.

— То й дайте, коли маєте!

Дід насипав тютюну в свою зелену люльку й почав пахкати одним кінцем рота, не випускаючи з другого кінця рота цибука.

— І курите ж ви, паничу, кат зна що! Та це вода, а не тютюн! Нічогісінько не чую! Їй же богу, не чую!

І дід плюнув набік, потім витяг з кишені гаманець з своїм тютюном і закадив мархоткою так, що Радюк мусив оступитися й сісти оддалеки.

— Діду! Я чув, що ви вмієте всяких пісень, та ще й дуже давніх? Чи не заспівали б ви мені, а я б і позаписував в оцю книжечку? — сказав Радюк.

— А вам навіщо те здалося? — промовив дід стиха, глянувши скося на Радюка.

— Та так.

— Як так, то й нехай буде так... — промовив дід, зирнувши сердито на книжечку.

— Я чув, що ви, діду, вмієте всяких казок?

— Хіба я стара баба, щоб казки казав! — промовив дід ще сердитіше.

Дід дуже не йняв віри паничеві і чогось страхався тієї книжечки. Він бачив такі книжечки в тяжку годину свого життя, як його сина в некрути брали, як його ганяли на панщину й записували панщанні дні.

— І нащо, паничу, вам здалися наші пісні та казки? Ви народ вчений, письменний.

— Ви, діду, людина стара, то зрозумієте мене. Я людина вчена, і я дуже цікавий знати все, навіть пісні, та ще й стародавні, козацькі.

— О, я козацьких пісень багацько знаю! — сказав дід, не втерпівши.

— Бачите, діду, тепер вже пишуть книжки сільською українською мовою, то й сільська мова, й сільські пісні стали дуже потрібні задля вчених людей.

— Може, й правда; може, воно й так! Не знаю! Ви письменні; ви більше за мене знаєте.

Вважаючи на те, що дід трохи подається, Радюк витяг з кишені кілька дрібних книжечок і знайшов між ними ті, де були Шевченкові твори. Він знайшов Шевченкову "Наймичку" і почав читати. Не вперше він читав селянам українські твори Вовчка й Шевченка і знав, що ні одна поема не доходить так до серця, як "Наймичка".

— Чи ти ба! їй-богу, по-нашому написано! — аж крикнув наймит, лежачи животом на траві. І він посунувся на грудях ближче й почав слухати, підперши лице долонями й пацаючи вряди-годи ногами.

Онисько не показував дивування. Він сидів, підобгавши ноги й нахиливши голову, та все слухав та слухав. Його люлька загасла й покотилась на траву, а він і голови не підводив та все слухав, як Марко ріс на хуторі в старого діда й баби, як прийшла до їх молодиця у найми проситься, як Марко оженився й пішов у дорогу, як наймичка перед смертю призналась Маркові, що вона його мати. Вплив того читання на Ониська був такий великий, що він неначе очамрів і скам'янів, поклавши руки на коліна й нахиливши сиву голову. Він не поворушив пальцем, не кліпнув очима, ні разу не зітхнув, що буває знаком великої сили почування в щирого українця.

Дід перестав пацать ногами, простяг їх на траві на всю їх довжину, роззявив рота, витріщив очі та все дивився на ту книжку, не мигнув і разу очима, неначе в тій книжці він бачив і той благодатний хутір, де служила наймичка, бачив і саму наймичку, і того Марка, про котрого читав Радюк.

Червоне полум'я багаття світило на ту групу, облило червоним кольором білу дідову сорочку, сиву бороду, й його темне похмуре лице, і сиві, низько навислі над очима брови.

Радюк скінчив і згорнув книжку. Онисько все сидів і не рушився з місця, а парубок все лежав та дивився на ту книжку, що лежала згорнута на траві. Вплив був такий великий, як був великий Шевченків геній, що постеріг тайну народного серця й поезії.

Сам молодий Радюк задумавсь і сидів мовчки, доки не згас слід того читання в його душі. Онисько підвів голову й обтер рукавом сльозу.

— Я ще зроду не чув нічого кращого од цієї “Наймички”, — промовив дід та й знов похилив голову, неначе од великої ваги й великого жалю.

— Чи знаєте, діду, хоч одну думу козацьку, кращу од цієї “Наймички”?

— Знаю багацько гарних дум, але такої не пам'ятаю. І дід почав сміливо розказувати, а потім і співають думи й пісні. Радюк ледве встигав записувати їх в свою книжечку. Дід не сперечався, йняв йому віри й навіть хвалився своїми піснями, бо зрозумів, що молодий Радюк не мав на думці ніякої кривди для його. Парубок почав був і собі співають, так дід йому й не дав та все співав своїм старечим, але ще міцним голосом козацькі думи й пісні, які тільки пам'ятав.

— Куди тобі, дурню, з твоїми піснями! Ви тепер співаєте все про дівчат, та про вулицю, та про вечорниці, а про козаків і не тямите нічого! А скільки я переспівав їх, як був молодшим, як був ще живий мій батько!

Огієнко Іван.

Як колись читали Шевченка

Якось літом забрів до мене старенький подорожній дідок. Він просив милостині, але його поважна постать і серйозний погляд виявляли в ньому не просто старця. Видно було, що лихе щось довело діда до торби.

Дідок трохи стурбувався, угледівши в хаті “панів”. Я скоріш попрохав його сісти, бажаючи поговорити з ним.

— От і Тарас наш у вас на стіні ... бач, який сумний та невеселий, — почав дідок, угледівши Шевченкового портрета.

— А ви хіба знаєте нашого Тараса, — поцікавився я спитати дідка.

— Знаю... І добре знаю, — почав розказувати дідок. — Я, бачте, був колись учителем, був дяком, та недоля зла довела мене до торби... Ет, всякого буває на віку... Адже ж он він, Тарас Григорович, мало хіба терпів?

— Може, що знаєте про Шевченка, розкажіть, діду, — попросив я.

— Ні, такого нічого не знаю. Оце дивлюся на портрет, та й пригадую, як тепер гарно стало на світі... Колись, ще в мій час, все оце заборонялося.

— Як то так?

– Просто не дозволяли читати Шевченка. Учителював я давно, ще в 50-х роках. Молодим тоді ще був. І от тоді якось глухо котилось луною про Шевченка... Ймення його казали пошепки, з острахом, бо боялися балакати про нього: поліція тоді дуже пильнувала, щоб не було ніяких чуток про Шевченка.

Але чутки ходили, та ще й чутки які, казав далі дідок. І всі балакали про Шевченка, хоч і тихенько. Духовенство, молоде духовенство, хвалило вдачу і одвагу Тарасову, але старі – то лаяли і проклинали його. І всі балакали про Шевченка: одні лаяли, другі хвалили...

Творів Шевченкових, друкованих тоді, ще в нас не було і скрізь ходили по руках писані тетрадки. А поліція скрізь нишпорили, шукала тих тетрадок. Через те всякий з ними ховався, а проте дістати їх було можна, хоч і нелегко...

Ото пам'ятаю, як я з товаришами читав Шевченка. На превелику силу розгортали ми – я та ще двоє учителів – одну тетрадку віршів Шевченкових. Зійшлися до мене, бо, бачте, широке ліжко було. Позатуляли вікна ряднами і всі втрюх лягли на ліжко. Блимала лампочка настільки, щоб ледве можна було читати... Ми вдвох з товаришем вдавали, що спимо, а третій читав нам з-під рядна...

І що то за вірші були? Тепер таких щось вже немає, не друкують... Аж мороз поза шкірою, бувало, ходить, коси горою стають, коли слухаєш, як Шевченко вичитує всяких панів або плаче за сирітську долю кріпаків...

Страшно ставало тоді в хаті і ми мертвими лежали під ряднами. А як щось рипне, то в нас і духу немає. Думали, що це вже поліція...

А поліція слідувала тоді, як ніколи. Багато арештувала... Більше всього чогось шукали "Катерину" Шевченкову. Казали, що ніби то її Шевченко написав на царицю Катерину, хоч там нічого такого й не було...

В семінарії духовній дуже багато було всяких віршів Шевченкових; семінаристи списували їх, де тільки могли, завчали напам'ять, а потім розвозили все додому, де їх давно виглядали.

От так-то колись читали Шевченка, – скінчив своє оповідання дідок.

– На, а як же селяни, кріпаки балакали про Шевченка? – спитав я дідка.

– Селяни?.. Ні селяни не балакали про Шевченка. Мало знали його, бо творів Шевченка тоді ще не було. Хіба один хто в селі і знав про Шевченка, та й то що міг знати, коли ми, учителі, і то мало знали про нього...

Доводилося мені тоді, ще за кріпацтва, балакати про Шевченка де з ким з селян. Боялись балакати. Розкажуєш про Шевченка, що він пише і як він правду ріже про селян, а селянин слухає і з виду міняється: то червоніє, то стане білим, як стіна... Очі йому горять і тремтить сам, а нічого не каже, тільки хреститься та очі зводить до неба.

Пізніше вже, перед смертю Шевченка, появились і "Кобзарі" його. Скрізь уже сміливіше заговорили про Тараса. Якось не вірилося, що можна читати "Кобзаря" і не ховатися... Тільки не те вже в "Кобзарі" тому стояло, що ми раніше читали. Не те... Нічого ніколи я не читав уже того, що змолodu під рядном вичитував...

Дідок замовк і замислився, схиливши свою старечу голову.

– От, діду, ви ходите по світу, багато бачили і чули. скажіть мені, що тепер кажуть селяни про Шевченка? – спитав я дідка.

– Що ж мають казати? Мало читають його, бо ж книжок нема. Але хто знає Шевченка, той любить його, той, як святу річ, береже і поважає його "Кобзаря". Селяни ще темні, грамотних мало серед них...

Ми попрощалися з дідком і він пішов собі далі, простуючи до сусідньої хати. Дідок пішов до Почаєва і де-не де в селі просив милостині, коли спорожнялася його торба...

Київ, 1909

ВСТАВАЙ, ТАРАСЕ!

Грінченко Борис.

Землякам,

що раз на рік збираються на Шевченкові роковини співати гімн

Ще не вмерла Україна,
Але може вмерти:
Ви самі її, ледачі,
Ведете до смерти!
Не хваліться,
що живе ще
Наша воля й слава:
Зрада їх давно стоптала,
Продала, лукава.
Ваші предки торгували
Людськими правами,
Їх продавши, породили
Нас на світ рабами.
Не пишайтеся ж у співах
Ви козацьким родом:
Ви раби, хоча й пани ви
Над своїм народом.
Україна вам не мати,
Є вам інша пані,

Зрадних прадідів нікчемних
Правнуки погані!
Тільки той достойний щастя,
Хто боровсь за його,
Ви ж давно покірні слуги
Ледарства гидкого.
Ви ж давно не люди -труп
Без життя і сили,
Ваше місце - кладовище,
Яма та могили.
Як живі покинуть мертвих,
Щоб з живими стати,
«Ще не вмерла Україна»
Будемо співати.
Як живі покинуть мертвих,
Прийде та година,
Що ділами, не словами
Оживе Вкраїна.

Грінченко Борис.

Шевченкова могила

Степи простяглися широкі,
Степи простяглися навкруги;
Прославшись до моря стягою,
Дніпро підмива береги.
В степах тих високі могили,
Найвища ж, найбільша одна —
Стоїть над Дніпром ясноводим,
Стоїть і самотня й сумна.
Висока й велика могила!
В могилі спить батько Тарас...
Багато зробив він на світі
І мучивсь багато за нас.
Він рідній віддав Україні
І душу, і серце свої.
Своїми піснями-сльозами
Він виспівав горе її.

Своїми піснями-сльозами
До правди й любові святих,
До світу ясного науки
Він кликав старих і малих.
За волю до смерті він бився,
За неї життя положив, —
І тихо навіки заснув він
І спить серед рідних степів.
Степи простяглися до моря,
В степах над широким Дніпром
Сумує самотня могила
З високим і білим хрестом.
І тую могилу Велику,
Й того, хто в могилі поліг, —
Уся Україна їх знає
Й повік вона знатиме їх!

Костенко Ліна.**Повернення Шевченка**

Заслання, самота, солдатчина. Нічого.
 Нічого — Оренбург. Нічого — Косарал.
 Не скаржився. Мовчав. Не плакав ні від чого.
 Нічого, якимось жив і якимось не вмирав.
 Вернувся в Петербург, і ось у Петербурзі —
 після таких років такої самоти! —

овацію таку йому зробили друзі! —
 коли він увійшов. І він не зміг іти.
 Він прихилився раптом до колони.
 Сльоза чомусь набігла до повік.
 Бо, знаєте... із каторги в салони...
 не зразу усміхнеться чоловік...

Максимович Михайло.**25 березня 1858**

На святе благовіщення
 Тебе привітаю,
 Що ти, друже мій, вернувся
 З далекого краю!
 Ой, як дуже за тобою
 Тужила Вкраїна —
 Усе впоминала,
 Як мати сина.
 Твої думки туманами
 На луках вставали,
 Твої сльози росицею
 По степах спадали;

Твої пісні соловейком
 В садах щебетали...
 Бувай здоров нам на радість,
 А собі на славу!
 Перебув ти тяжке лихо
 І лиху недолю;
 Заспівай же нових пісень
 Про людську волю;
 Заспівай нам таких пісень,
 Щоб мати - Вкраїна
 Веселилась, що на славу
 Тебе породила!

Огієнко Іван.**Вставай, Тарасе!**

Вставай, Тарасе, з домовини,
 Могилу темну розвали,
 Спасати долю України
 Готові всі твої орли!
 Вся Україна під панамі
 Конала в рабському ярмі,
 Та ти явився поміж нами
 Пророком Правди у пільмі!
 І ти розбив ярмо неволі,
 І пала панщина й кати,
 І всі лани широкополі
 Віддять народові мріяв ти!..
 Та знов нагнався ворог лютий
 І землю з наших рук забрав,

І знову ввесь народ закутий,
 Й смертельно давить знов удав...
 Минула панщина жорстока,
 Нова зродилася стократ,
 І Україна вся широка —
 Її катує "старший брат"...
 Сумують знов Дніпро і кручі,
 Бо все навкруг в чужих руках,
 Дере враг рідне на онучі,
 І сіє зраду, сіє жах...
 Вставай, Тарасе, з домовини,
 Могилу темну розвали,
 Спасати долю України
 Готові лицарі-орли!

Франко Іван.**Шевченко і поклонники**

Апостол правди і науки,
 Котрого ждав ти день по дню,
 Прийшов, простяг потужні руки, -
 І легіон ім'я йому.
 Но ті, що змаленьку кормились
 Дум твоїх скорбних молоком,

Що всьому світові хвалились
 Тобою, с в о ї м співаком,
 Ті, як нового гостя вздріли,
 Позатикали вуха всі,
 А то й в поліцію побігли,
 Низькопоклонники твої.

УЧИТЕСЯ, БРАТИ МОЇ

Іван Огієнко. Шевченкова моральна і релігійна наука	4
КОЛИ РУКИ І ГОЛОВА ЗАКУТІ... ..	9
Держава, що виросла на основах Христового заповіту («Щоденник». 19 червня 1857)	9
Лише християнська філософія... (Лист до В. Рєпніної, 1 січня 1850)	10
Я – ГОСПОДЬ, БОГ ТВІЙ, ЩО ВИВІВ ТЕБЕ З РАБСТВА	10
Вам Бог помагає! («Кавказ»)	10
Господи, заступи тебе й охорони («Музика»)	10
Господь заспокоїть страждущу душу («Музика»)	10
Навчай його молитися Богу («Наймичка»)	11
Надлив же Господь добрих людей такою дитиною! («Наймичка»)	11
Нехай собі вчиться, умітиме до ладу хоч Богові помолитися («Капітанша»)	12
Пішла до Києва помолитися святим угодникам («Наймичка»)	12
Подай душі убогій силу («Неофіти»)	12
Пошли тобі, Господи, благодать свою святую! («Наймичка»)	12
Простить!.. Я Богу помолюсь... («Сон . Гори мої високі!...»)	13
НЕХАЙ НЕ БУДЕ В ТЕБЕ ІНШИХ БОГІВ, ОКРІМ МЕНЕ	13
А чи багато з вас є таких, щоб посадили попліч себе кріпака? («Музика»)	13
Здихати буде, а у парії води не попросить («Капітанша»)	13
Моліться Богові одному («Неофіти»)	14
Немає й Бога, тільки я («І мертвим, і живим ...»)	14
Отойді-то було свято! Аж пекло злякалось («Великий льох»)	15
Тільки пес руки лиже («Художник»)	15
Як покидали запорожці Великий Луг («Іржавець»)	16
НЕ ВЗИВАЙ НАМАРНО ІМ'Я ГОСПОДА БОГА ТВОГО	16
Оддавши Божеє Богові, оддаймо й кесареє кесареві («Наймичка»)	16
То ви б елегій не творили та марне Бога б не хвалили («Якби ви знали, паничі!...»)	17
ПАМ'ЯТАЙ ДЕНЬ СВЯТИЙ СВЯТКУВАТИ	17
Робота тяжкая, ніколи і помолитись не дають («Якби ви знали, паничі!...»)	17
Було це саме на Зелені Свята, в неділю («Наймичка»)	17
Клеціальна Неділя тягнулася до вівторка («Наймичка»)	18
Різдвяна Ніч («Близнята»)	18
Щосуботи з ранку аж до обіду читав він псалтир над могилою («Наймичка»)	18
ШАНУЙ ТВОГО БАТЬКА І ТВОЮ МАТІР	19
За шмат гнилої ковбаси у вас хоч матір попроси («П. С.»)	19
В глибині душі відчував усе те добро, що йому зробили чужі добрі люди («Наймичка»)	19
Відправили панахиду за спокій душі батька, матері («Близнята»)	19
Все упованіє моє на Тебе, Мати, возлагаю («Марія»)	20
Де ж естетичне виховання жінки? («Щоденник», 6 лютого 1858)	20
О, коли б було більше таких жінок-матерів («Щоденник» 31 жовтня 1857)	20
Свою Україну любить («В казематі. XII»)	21
Україно, Україно! Ненько моя, ненько! («Тарасова ніч»)	21
Хто матір забуває, того Бог карає («І мертвим, і живим ...»)	21
НЕ ВБИВАЙ	22
Зібралось козачество Богу помолитись («Тарасова ніч»)	22
Своїм трупом вкрили («Ой чого ти почорніла»)	22
НЕ ЧИНИ ПЕРЕЛЮБУ	23
Жінка — свята й недоторкана («Художник»)	23
Жінку, яка б вона не була, годиться шанувати («Художник»)	23
Коли кохаєш, то й лиха їй не заподієш («Наймичка»)	23
Мерзотники! («Щоденник», 19 червня)	24
Огидний батько! («Щоденник» 4, 6 листопада 1857)	24
НЕ КРАДИ	25
Не так тії вороги, як добрії люди («Не так тії вороги!...»)	25
НЕ СВІДЧИ НЕПРАВДИВО НА ТВОГО БЛИЖНЬОГО	25
А ми дивились та мовчали, та мовчки чухали чуби («Юродивий»)	25
А правда наша п'яна спить («Кавказ»)	26

<i>Блаженний муж на лукаву не вступає раду («Давидови псалми». Псалом 1)</i>	26
<i>І всі уряд поставали ніби без'язикі ... («Сон. У всякого своя доля...»)</i>	26
<i>Коли ми бачимо падлюку... («Музика»)</i>	26
<i>Коли не можеш про ближнього говорити добре, то не кажи про нього лихого («Близнята»)</i>	26
<i>Од молдованина до фіна на всіх языках все мовчить («Кавказ»)</i>	27
<i>Починаємо й цю чисту людину плямувати («Художник»)</i>	27
<i>Правдою торгують і Господа зневажають («І мертвим, і живим...»)</i>	27
<i>Тойді, як, Господи, святая на землю правда прилетить («Ісайя 35 (подражання)»)</i>	28
<i>Хліб-сіль їж, а правду-матку ріж («Мандрівка з приємністю та й не без моралі»)</i>	28
НЕ ПОЖАДАЙ НІЧОГО, ЩО Є ВЛАСНІСТЮ ТВОГО БЛИЖНЬОГО	28
<i>Бачте, пани бенкетують, а мужики голодують («Музика»)</i>	28
<i>Ви любите на братові шкуру, а не душу! («Кавказ»)</i>	29
<i>І знову шкуру дерете з братів незрящих, гречкосіїв... («І мертвим, і живим...»)</i>	29
<i>Мужичковъ подъ прессъ кладет («Мандрівка з приємністю та й не без моралі»)</i>	29
<i>Не так тії вороги, як добрії люди («Не так тії вороги...»)</i>	29
<i>Помагайте, недолюдки, Матір катувати («Розрита могила»)</i>	30
<i>Той неситим оком за край світа зазирає («Сон. У всякого своя доля...»)</i>	30
ВАЖЛИВІСТЬ ОСВІТИ ТА ОСВІЧЕНОСТІ В ЖИТТІ ЛЮДИНИ	30
<i>Алмаз, а не чоловік («Капітанша»)</i>	30
<i>Все ляже, як у могилу, на дно ненажерної чарочки («Художник»)</i>	32
<i>Життя коротке, а наука вічна («Близнята»)</i>	33
<i>Загальна грамотність в народі – найбільше добро («Капітанша»)</i>	34
<i>Освіта повинна збагачувати серце («Мандрівка з приємністю та й не без моралі»)</i>	35
<i>Незмінний порив</i>	35
<i>Хороший роман витончує уяву й облагороджує серце («Художник»)</i>	35
<i>Ширити прекрасне й повчальне серед громадянства («Щоденник», 26 червня 1857)</i>	36
ПРИРОДНІ ЗДІБНОСТІ ТА ЗАОХОЧЕННЯ	36
<i>Дивне – це всемогутнє покликання («Щоденник», 1 липня 1867)</i>	36
<i>На натуру звичайну – заохота, як дощ на ниву («Близнята»)</i>	36
<i>Підчас науки й слова зайвого від учителя не чули! («Близнята»)</i>	37
<i>Працелюбна людина – найщасливіша людина на світі («Капітанша»)</i>	37
<i>Тілом – вони брати наші, але Богом натхнені («Мандрівка з приємністю та й не без моралі»)</i>	38
<i>Хвилина повного щастя довгі роки найтяжчих проб заступає («Художник»)</i>	38
<i>Що означає покликання! («Капітанша»)</i>	38
<i>Яка велика річ для учня – ота програма! («Художник»)</i>	39
<i>Як добре було б, якби я був живописцем («Капітанша»)</i>	39
<i>Яке ж може бути відрадніше, істотніше заохочення для художника? («Художник»)</i>	40
ЯКИЙ ЗМАЛКУ, ТАКИЙ І ДО ОСТАНКУ	40
<i>Він граф та ще й багатий, то ж йому жадної науки й чеснот не треба («Варнак»)</i>	40
<i>Вона для неї більше, як рідна мати («Музика»)</i>	41
<i>Дай їй князя або генерала... («Княгиня»)</i>	42
<i>Звичайна жінка – найлучша («Художник»)</i>	46
<i>Їх дитячий вік був зовсім однаковий, а тепер така різниця! («Музика»)</i>	46
<i>Мені більше до вподоби родинний побут простих людей («Художник»)</i>	47
<i>Нащо вони дітей плодять? («Мандрівка з приємністю та й не без моралі»)</i>	47
<i>Не все, що сіре, то й вовк («Художник»)</i>	47
<i>Нещасний («Нещасний»)</i>	48
<i>Нічим не можна так швидко піддобрятись, як ласкою до дитини («Княгиня»)</i>	52
<i>Одні, матері діти, то й усе повинно бути рівне («Близнята»)</i>	52
<i>Пестоші не доводять ні до чого іншого, як до загибелі («Художник»)</i>	53
<i>Під безпосереднім доглядом старої розпусної дівки («Музика»)</i>	54
<i>Серце матері заховалося під себелюбством світової красуні («Музика»)</i>	55
<i>Така вже сила упередження проти своєї рідної мови!... («Музика»)</i>	55
<i>Який змалку, такий і до останку («Близнята»)</i>	56
<i>Яку страшну силу має золото на серці людини! («Капітанша»)</i>	56
ДЕШЕВЕ, А ГОЛОВНЕ – СКОРЕ ВИХОВАННЯ	57
<i>Солдати – найжалюгідніша верства («Щоденник», 14 червня 1857)</i>	57
<i>Поганці під фірмою нещасних («Щоденник», 25 червня 1857)</i>	57
ОБНІМІТЬСЯ Ж, БРАТИ МОЇ	58

<i>А всім нам вкупі на землі («Злочинаючих спини»)</i>	58
<i>А нам любов меж людьми («Тим неситим очам...»)</i>	58
<i>А щоб збудить хиренну волю... («Я не нездужаю, нівроку...»)</i>	58
<i>Добро найкраще на світі, то братолюбіє («Неофіти»)</i>	59
<i>Запалили у сусіда нову добру хату (уривок з поеми «Єретик»)</i>	59
<i>Згадайте Богдана, старого гетьмана (з поеми «Гайдамаки»)</i>	60
<i>Обніміте ж, брати мої, найменшого брата («І мертвим, і живим ...»)</i>	60
<i>Одностайне стати («Іржавець»)</i>	61
<i>Розкуйтеся, братайтеся! («І мертвим, і живим...»)</i>	61
<i>Чи є що краще, краще в світі, як укупі жити («Давидові псалми». Псалом 132)</i>	61
СЛАВЕТНИЙ ІВАН КОТЛЯРЕВСЬКИЙ	62
<i>Дідусь у селянському одязі («Близнята»)</i>	62
<i>Лист був написаний по-українському, що не кожен зрозуміє («Близнята»)</i>	63
<i>Найдорогоцінніша книжка («Близнята»)</i>	65
<i>О, муж великий! («Близнята»)</i>	66
<i>"Полтавська Муха" («Близнята»)</i>	67
<i>Потай од учителя читав («Художник»)</i>	67
НАРОДНІ ТРАДИЦІЇ	67
<i>А може й за мужиком доведеться жити, майбутнє хто знає? («Княгиня»)</i>	67
<i>Біднота, вміта і причепурена жіночою рукою («Музика»)</i>	67
<i>Дай Боже, щоб і по палацах так жили: чисто, ситно й чесно («Варнак»)</i>	68
<i>За стародавнім звичаєм треба було вже кашу варити («Наймичка»)</i>	68
<i>Хата, що нагадає Україну («Варнак»)</i>	68
<i>Щасливий, той чоловік, що задовольнився добром, придбаним власною працею («Близнята»)</i>	69
<i>Що нація без власної риси? («Близнята»)</i>	70
<i>Яка ж вона гарна була в своєму рідному вбранні! («Близнята»)</i>	70
<i>Які можуть бути причини злиднів у країні, де мед і молоко тече? («Варнак»)</i>	70
ФОЛЬКЛОР	71
<i>От де, люде, наша слава, слава України! («До Основ'яненка»)</i>	71
<i>Коли б воскрес сліпець хінський («Мандрівка з приємністю та й не без моралі»)</i>	71
<i>Прекрасне й величчя духове не вимагає ніяких прикрас позлотистих або й золоти («Музика»)</i>	72
<i>Справжня модна пісня («Близнята»)</i>	73
<i>Тільки струмент псуєш своїми мужицькими піснями! («Княгиня»)</i>	74
<i>Як порівняєш зворушливу, просту красу наших пісень з сучасними нам романсами? («Близнята»)</i>	75
БУКВАР ПІВДЕННОРУСЬКИЙ	76
<i>Дума про пирятинського поповича Олексія</i>	76
<i>Дума про Марусю попівну Богуславку</i>	77
<i>Цитати</i>	79
<i>Народні прислів'я</i>	80
ВСТАВАЙ, ТАРАСЕ!	81
ЯК КОЛИСЬ ЧИТАЛИ ШЕВЧЕНКА	81
<i>Нечуй-Левицький Іван. Їй-богу, по-нашому написано! (уривок з повісті «Хмари»)</i>	81
<i>Огієнко Іван. Як колись читали Шевченка</i>	82
ВСТАВАЙ, ТАРАСЕ!	84
<i>Грінченко Борис. Землякам,</i>	84
<i>Грінченко Борис. Шевченкова могила</i>	84
<i>Костенко Ліна. Повернення Шевченка</i>	85
<i>Максимович Михайло. 25 березня 1858</i>	85
<i>Огієнко Іван. Вставай, Тарасе!</i>	85
<i>Франко Іван. Шевченко і поклонники</i>	85

**АНТОЛОГІЯ ГУМАННОЇ ПЕДАГОГІКИ
КЛАСИЧНА ПЕДАГОГІЧНА СПАДЩИНА УКРАЇНИ**

Тарас ШЕВЧЕНКО

УЧИТЕСЯ, БРАТИ МОЇ!

Упорядник
Огнєва Людмила

Редакційна група:
*Бак Вікторія, Брусенцева Олена,
Огнєва Людмила,
Первак Майя, Салієнко Ніна*

Коректор
Брусенцева Олена

Художнє оформлення та комп'ютерний макет
Огнєва Людмила

Підписано до друку . 2019. Формат
Гарнітура . Папір
Умовн. друк. арк. . Обл. вид. .
Зам № . Наклад 50 прим.

ТОВ «Домінанта Прінт», 49008, Дніпропетровська обл.,
м. Дніпро, вул. Театральна, буд. 6.
Свідоцтво ДК № 5741 від 31.10.2017 р.

Друк: друкарня ТОВ «Домінанта Прінт»,
м. Дніпро, вул. Театральна, буд. 6
Тел. (056) 785-04-00
www.dmprint.com.ua

АНТОЛОГІЯ ГУМАННОЇ ПЕДАГОГІКИ

КЛАСИЧНА ПЕДАГОГІЧНА СПАДЩИНА УКРАЇНИ

Педагогічну скарбницю Європи XVIII – XX ст. було збагачено неповторними наробками українських філософів та педагогів, яких можна вважати класиками гуманної педагогіки. До них відносимо Памфіла Юркевича, Григорія Сковороду, Костянтина Ушинського, Августина Волошина, Константину Малицьку, Софію Русову, Христину Алчевську, Бориса Грінченка, Михайла Драгоманова, Андрея Шептицького, Василя Сухомлинського, Антона Макаренка, Олексу Тихого.

Виданням циклу книг «Антологія гуманної педагогіки. Класична педагогічна спадщина України» ми хочемо звернути увагу сучасних педагогів на імена тих видатних українців, чиєю спадщиною ми користуємось, але у вигляді спрощених компіляцій. Тоді як повернення до першоджерел не тільки збагатить досвід, а й сприятиме відновленню нашої гідності як носіїв загальноукраїнської ментальності духовного гуманізму, без якої не існувало б Європейського простору гуманістичних цінностей.

НАДРУКОВАНО:

Олекса Тихий. **МОВА НАРОДУ, ДОЛЯ ЛЮДИНИ**

Константина Малицька. **ПОРА! ВЕЛИКИЙ ЧАС НАСТАВ!**

Борис Грінченко, Христина Алчевська. **ЩЕ НЕ ВМЕРЛА УКРАЇНА!**

Олександр Духнович, Августин Волошин. **МИСТЕЦТВО МИСТЕЦТВ**

СИНІЙ ПТАХ ДОНЕЧЧИНИ

Тарас Шевченко. **УЧИТЕСЯ, БРАТИ МОЇ!**